

सत्र ५ : घटक १

प्लेटो

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय विवेचन
 - १.२.१ पूर्वचरित्र व प्लेटोवरील प्रभाव
 - १.२.२ प्लेटोची अभ्यासपद्धती
 - १.२.३ प्लेटोचा न्यायसिद्धान्त
 - १.२.४ प्लेटोची शिक्षणपद्धती
 - १.२.५ प्लेटोचा साम्यवाद
 - १.२.६ प्लेटोचे आदर्शराज्य
 - १.२.७ प्लेटोचे उपआदर्शराज्य
- १.३ सारांश
- १.४ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ इ.
- १.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासात आपल्याला

- प्लेटो या ग्रीक विचारवंताच्या विचारांचा अभ्यास करता येईल.
- यामध्ये त्याचे पूर्व चरित्र व त्याच्यावर पडलेला प्रभाव यांचा अभ्यास करता येईल.
- प्लेटोच्या अभ्यासपद्धतीचा आढावा घेता येईल.
- प्लेटोचा न्यायाचा सिद्धान्त अभ्यासता येईल, त्याचबरोबर प्लेटोपूर्वी प्रचलित असलेले न्यायसिद्धान्त व प्लेटोने त्यांचे केलेले खंडण अभ्यासता येईल.
- प्लेटोच्या शिक्षणपद्धतीचे महत्व अभ्यासता येईल.

- प्लेटोच्या साम्यवादाचा उद्देश अभ्यासता येईल. त्यामध्ये संपत्ती व स्त्रियांचा (कुटुंबाचा) साम्यवाद अभ्यासता येईल.
- त्याच्या शिक्षणपद्धती व साम्यवादातून निर्माण होणारे आदर्श राज्य याची माहिती होईल.
- आदर्शराज्यातील त्रूटी दूर करून त्याने मांडलेले उपआदर्श राज्याविषयीचे विचार अभ्यासता येतील.

१.१ प्रास्ताविक

राजकीय विचारांचा आरंभ जरी प्लेटोपूर्वी झाला असला तरी राजकीय विचारांचा वैज्ञानिक दृष्टीकोणातून विचार प्रथम प्लेटोनेच केला हे मान्य करावे लागेल. सॉक्रेटीस आणि सोफीस्ट विचारवंतांनी जनतेमध्ये राजकीय विचाराबद्दल जरी उत्सुकता निर्माण केली असली तरी अशा राजकीय विचारांना क्रमबद्ध आकार देण्याचे श्रेय प्लेटोलाच द्यावे लागेल. सोफिस्ट आणि सॉक्रेटीस यांनी ग्रीक राजकीय विचारात कोणतीही भर घातलेली असो. त्यांनी सुसंबद्ध राजकीय विचार मांडलेले नाहीत राजकीय प्रश्नावर शास्त्रीय पध्दतीने लिहिणारा विचारवंत म्हणून प्लेटोचा उल्लेख करावा लागेल. त्याचा शिष्य अ‍ॅरिस्टॉटल व प्लेटो यांचे लिखाण म्हणजे युरोपच्या बौद्धिक विश्वातील फार मोठी भरारी आहे.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ पूर्व चरित्र व प्लेटोवरील प्रभाव:

प्लेटोचा जन्म इ. स. पूर्व ४२७ मध्ये अ‍ॅथेन्स येथे झाला. त्याचे घराणे कुलीन होते. प्लेटोच्या वडिलांचे नाव पेरीकरियन आणि आईचे नाव एरिस्टीज होते तो लहान असतानाच अ‍ॅथेन्स व स्पार्टा यांच्या युद्धात अ‍ॅथेन्सचा पराभव झाला. अ‍ॅथेन्सच्या सत्ताधारी वर्गात प्लेटोचे अनेक नातेवाईक होते. स्पार्टाच्या वर्चस्वाखाली तीस सर्वसत्ताधिकाऱ्यांचे अ‍ॅथेन्ससाठी जे मंडळ होते, त्यात प्लेटोचे काही नातेवाईक होते.

त्या काळातील वरिष्ठ वर्गीय मुलाप्रमाणे प्लेटोचे लहानपणी शिक्षण झाले. तरुणपणी तो सॉक्रेटिसच्या सहवासात आला आणि सॉक्रेटिसच्या विचारांचा त्याच्यावर प्रभाव पडला. अ‍ॅथेन्समधील लोकशाही प्रेमी लोकांनी सॉक्रेटिसचा विष देऊन खून केला. सॉक्रेटिसच्या मृत्यूने प्लेटोच्या जीवनाला वेगळे वळण मिळाले. ग्रीक नगरराज्याच्या राजकारणात भाग घेण्याऐवजी तो तत्वज्ञ बनला. राजकारण आणि तत्वज्ञान यांचा परस्परंशी त्याने इतका मेळ घातला की राजा तत्वज्ञानी असणे आवश्यक झाले. सॉक्रेटिसच्या मृत्यूनंतर प्लेटोने लवकरच अ‍ॅथेन्स सोडले. मेगॅरा, सिरिन, इजिप्त, लोअर इटली, सिसिली, इराण, बॅबिलोनिया, हर्बिया इत्यादी देशाना त्याने भेटी दिल्या व आदर्शराज्य निर्मितीच्या दृष्टीने विचार केला. जवळ जवळ बारा वर्षे प्रवास करून प्लेटोने विविध देशांच्या राजकीय परिस्थितीचा व तेथील विचारप्रणालींचा अभ्यास व निरीक्षण केले.

प्लेटोची अ‍ॅकॅडमी:

इ. स. पूर्व ३८८-३८७ मध्ये प्लेटोने अ‍ॅथेन्स येथे अ‍ॅकॅडमीची स्थापना केली. अ‍ॅकॅडमी स्थापन्याच्या पाठिमागे त्याचे दोन हेतू होते. पहिला म्हणजे केवळ ज्ञान मिळविण्याच्या लालसेने व

शास्त्रशुद्ध पद्धतीने विद्येचा अभ्यास व्हावा; व दुसरा हेतू असा की मिळविलेले ज्ञान माणसाचे हित साधण्यासाठी वापरावे. यावेळी प्लेटोचे वय सुमारे ४० वर्षांचे होते. अॅकॅडमीत शिक्षण देत असताना झालेल्या विविध सवांदांचा एक संग्रह म्हणजे त्याचा 'रिपब्लिक'(Republic) हा जगन्मान्य ग्रंथ होय. मुळची तल्लख बुद्धी, त्यात प्रवास व संकटामुळे परिपक्व झालेल्या अनुभवाची भर, तरूण पिढीस जनहितार्थ शिक्षण देऊन तयार करण्याची आंतरिक तळमळ यामुळे अॅकॅडमीस चांगले यश मिळाले. अॅकॅडमीत सर्व ग्रीसमधून निरनिराळ्या प्रांतातील तरूण येवून शिकून गेले. या संस्थेतून अनेक तत्वेवेत्ते, राजकारणी पुरुष व सेनापती निर्माण झाले. अॅकॅडमीचे काम पहात असताना प्लेटोने तत्वज्ञान, निती, राजकारण, अध्यात्म इत्यादी विषयक विविध ग्रंथ लिहिले होते.

प्लेटोवर पडलेला प्रभाव

१) तत्कालीन परिस्थिती

कोणत्याही विचारवंतावर तत्कालीन परिस्थितीचा प्रभाव पडत असतो. विचारवंत, तत्वज्ञ हे त्यांच्या काळाचे अपत्य असतात, त्यामुळे त्या काळातील आवश्यकतांनी प्रभावित होऊन ते सिद्धान्त प्रस्थापित करत असतात. प्राचिन अॅथेन्समधील अस्ताव्यस्त राजकीय परिस्थितीचा प्लेटोच्या मनावर फारच सखोल परिणाम झाला. अॅथेन्स व स्पार्टा ही नगरराजे युद्धात गुंतली होती. त्यांच्यातील संघर्षाचे विपरीत परिणाम दिसू लागले होते. अनेक प्रकारच्या शासनपद्धतीचा प्रयोग होऊन गेला होता. कुलीन तंत्र आणि प्रजातंत्र यांना भगदाडे पडली होती. लोकशाहीच्या बुरख्याआड सर्वास अत्याचार सुरू होता. सॉक्रेटिसारख्या महान विचारवंताचा बळी गेला होता. अशा वेळी आदर्शप्रणालीची समाजाला आवश्यकता होती, या गोष्टीचा प्रभाव पडल्याने प्लेटोने त्याच्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथात आदर्श राज्याची कल्पना मांडली.

२) सॉक्रेटिसचा प्रभाव

प्लेटोच्या विचारावर सर्वात अधिक प्रभाव सॉक्रेटिसचा पडला. सॉक्रेटिसच्या सान्निध्यात तो सॉक्रेटिसच्या मृत्यूपर्यंत राहिला. सॉक्रेटिसच्या विद्वत्तेचा व ज्ञानाचा सखोल परिणाम त्याच्यावर झाला. सद्गुण हेच ज्ञान आहे व ज्ञान हाच सद्गुण आहे. या सॉक्रेटिसच्या तत्वज्ञानाचा प्लेटोवर सखोल परिणाम झाला व त्यातूनच त्याची तत्वज्ञ राजाची कल्पना उदयास आली. प्लेटोच्या शिक्षणाचा सिद्धान्त व न्यायाचा सिद्धान्त म्हणजे सॉक्रेटिसचा प्लेटोवर झालेला प्रत्यक्ष परिणामच होय.

३) ग्रीकमधील नगरराज्यांचा प्रभाव

प्लेटोने निरनिराळ्या देशात भ्रमंती करून तेथील राज्यपद्धतीचा अभ्यास केला, इतर राज्यातील विचारप्रणालीचाही त्याच्यावर प्रभाव पडला आहे. प्लेटोच्या साम्यवादाच्या कल्पनेवर स्पार्टाच्या व्यवस्थेचा प्रभाव दिसून येतो.

४) सेलन, थेलीस, डेमॉक्रीटस, लायकर्स, ऑर्किटस, पायथागोरस इत्यादी ग्रीक तत्वज्ञांच्या तत्वज्ञानाचा प्लेटोने अभ्यास केलेला होता. त्यामुळेच प्लेटोने मांडलेल्या राजकीय विचारांची बैठक तात्विक स्वरूपाची होती. तत्वज्ञानाच्या अभ्यासामुळे तो आदर्श राज्याच्या कल्पनेकडे झुकलेला दिसतो.

५) डायोनिसियचा परिणाम

सिसिलीच्या डायोनिसियला (राजाला) आदर्श शासक बनविण्याचा प्लेटोने प्रयत्न केला, परंतु त्यात त्याला अपयश आले. आदर्श शासक बनविण्यात अनंत अडचणी आहेत, याची प्लेटोला कल्पना आली त्यानुसार हळूहळू वास्तवादाच्या दृष्टीकोणातून प्लेटो विचार करू लागला. त्यातूनच त्याने 'दि स्टेटस्मन' आणि 'दि लॉज' हे ग्रंथ लिहिले. या ग्रंथात प्लेटोचा आदर्शवाद कमी होऊन व्यवहाराच्या पातळीवर प्लेटो उतरला आहे असे दिसून येते.

प्लेटोची ग्रंथसंपदा

प्लेटोने जवळ जवळ ३६ ग्रंथ लिहिले 'अॅपॉलॉजी' आणि 'क्रिटो' या ग्रंथात त्याने राज्य व व्यक्तीचे संबंध व्यक्त केले आहेत. 'मिनो' मध्ये ज्ञान व प्रशिक्षणाचा विचार केला आहे. 'चारमिडिज' आणि 'लॉकेज' मध्ये आत्मसंयमाच्या गुणांचा उल्लेख आहे. 'प्रोटोगोरस' व 'गोर्जिया' हे त्याचेच ग्रंथ आहेत. प्लेटोच्या ३६ ग्रंथापैकी राजकीय अभ्यासाच्या दृष्टीने त्याचे तीन ग्रंथ महत्वाचे आहेत.

- १) दि रिपब्लिक (The Republic)
- २) दि पॉलिटिक्स किंवा स्टेटस्मन (The Politics or The Statesman)
- ३) दि लॉज (The Laws)

१.२.२ प्लेटोची अभ्यासपद्धती

विचार किंवा भाव व्यक्त करण्याची (शैली) म्हणजेच पद्धती होय. प्लेटोने अवलंबलेल्या पद्धतीवर सॉक्रेटिसचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. सॉक्रेटिसप्रमाणे प्लेटोने संवादात्मक पद्धती वापरली. वादविवादाच्या रूपात जेव्हा लोक आपले विचार व्यक्त करतात त्यावेळी त्यांच्या कल्पना व्यवस्थित समजू शकतात. वादविवादांमुळे सत्याची पारख होते. संवादात्मक पद्धतीमुळे सत्य आणि वास्तविक ज्ञानाचा विजय होतो. संवादात्मक पद्धतीने असत्य आणि अवास्तविकता दूर होते. प्लेटोच्या ग्रंथात लहान लहान उपमा कथा आणि अलंकार यांची रेलचेल आहे. पण त्यात प्लेटोने आपला वास्तवतेवरील जोर ढळू दिलेला नाही.

प्लेटोने सदृश्यतेचा प्रयोग (Use of Analogy) आपल्या पद्धतीत केला आहे. मानवी जीवनातील आणि पशूंच्या जीवनातील साम्यांचा उपयोग करून त्याने आपले लिखाण हृदयस्पर्शी बनविले आहे. राज्याच्या संरक्षकाची तुलना त्याने कुत्र्याशी केली आहे. त्याच्यामते संरक्षकाचा स्वभाव हा कुत्र्यासारखा असावा, शत्रुवर त्याने तुटून पडावे व परिचित व्यक्तीचे स्वागत करावे. अशाच प्रकारे मनुष्याच्या वंशासंबंधी विचार करताना त्याने जनावरातील सादृश्याचा उपयोग केला. जनावरे जशी विशिष्ट काळातच (मोसमात) गर्भदानात रत राहतात त्याचप्रमाणे माणसाचे असावे, स्त्री व पुरुषांनी याच पद्धतीने अस्थायी रूपात एकत्र यावे. याचबरोबर प्लेटोने आगमनात्मक व निगमनात्मक पद्धतींचाही उपयोग केला आहे.

१.२.३ प्लेटोचा न्यायसिद्धान्त (Plato's Theory of Justice)

प्लेटोच्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथाने दुसरे नाव 'Concerning Justice' असे आहे. ग्रंथाच्या नावावरूनच त्याने न्यायाला किती महत्त्व दिले आहे याची प्रचिती येते. न्याय हा प्लेटोच्या

‘रिपब्लिक’ चा मुख्य सिध्दान्त आहे. प्लेटोचे आदर्श राज्य हेच मूळी न्यायावर आधारलेले आहे किंवा त्याच्या आदर्श राज्याचा आधार न्याय हाच आहे. न्यायाशिवाय आदर्श राज्याची कल्पनाच करता येणार नाही. प्लेटोने या ग्रंथात पूर्वी प्रचलित असलेल्या विविध न्यायविषयक सिद्धान्तांचे खंडण केले आहे. प्लेटोची न्यायविषयक कल्पना नैतिकतेवर आधारलेली होती. समाजात शांतता, सुव्यवस्था, संघटन आणि न्याय प्रस्थापित होत असेल तरच आदर्श राज्य निर्माण होऊ शकते, असे प्लेटोचे मत होते. प्लेटोने आपल्या न्यायसिद्धान्ताद्वारे ‘व्यक्तीला आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून समाजातील इतर व्यक्तींच्या कर्तव्याला हानी न पोहचविता प्रत्येकाने आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे व विकास साधला पाहिजे असे सांगितले’ मानसशास्त्रीय दृष्टीकोणातून विचार करून त्याने असा सिद्धान्त मांडला की भिन्न व्यक्ती भिन्न प्रकारची कार्ये करतील पण ती करत असतानाही ते त्या एकतेच्या सुत्रात बांधलेल्या राहतील आदर्श समाजाला घातक ठरणान्या गोष्टी दूर करून व मनुष्याला आपल्या कर्तव्यशिलतेची जाणीव करून देवून त्यांना संघटीत ठेवण्याचे कार्य प्लेटोचा न्यायसिद्धान्त करतो.

सिद्धान्ताचे कारण

प्लेटोच्या काळी अॅथेन्सची अवस्था अतिशय वाईट झाली होती. सर्वत्र स्वार्थ व सत्तापिपासा यांचे साम्राज्य पसरले होते. अॅथेन्सच्या अधिकाऱ्यांनी सत्तेचा भयानक गैरवापर सुरू केला होता. अपरिपक्व राज्यकारभार, परस्परांत हस्तक्षेप, गटबाजी व राजकीय स्वार्थ हे त्याकाळचे चित्र होते. त्यामुळे राज्यकारभाराकडे सर्वांचे दुर्लक्ष झाले होते. यातूनच निस्वार्थी सेवा व स्वतःचे कार्य लक्ष केंद्रीत करून इतरांच्या हस्तक्षेपा विना करणे अशी पद्धत निर्माण करणे जरूरीचे होते. त्यासाठीच प्लेटोने न्यायाचा नवा सिद्धान्त मांडला. त्यानुसार समाजाचे तीन भागात विभाजन व प्रत्येक भागाने स्वतःचे कार्यक्षेत्र केंद्रीत करून ते पार पाडणे. यातून राजकीय स्पर्धा नाहीशी होवून राज्याचे ऐक्य व सुसंवाद प्रस्थापित होईल असे प्लेटोला वाटत होते. यामधूनच त्याचा न्यायसिद्धान्त आस्तित्वात आला.

प्लेटोने न्यायाची व्याख्या करताना असे म्हटले की “प्रत्येक व्यक्तीला ती गोष्ट प्राप्त व्हावी जी तीला प्राप्य आहे” म्हणजेच प्लेटोने योग्यता आणि शिक्षणाच्या अनुरूप व्यवहारांसाठी व्यक्तीला पात्र ठरविले.

प्लेटोने आपली न्यायाची कल्पना स्पष्ट करताना पूर्वी प्रचलित असलेल्या न्यायसंबंधीच्या सिद्धान्तांचे खंडण केले. प्लेटोने ज्या न्यायसिद्धान्ताचे खंडण केले ते पुढीलप्रमाणे-

१) न्यायाचा परंपरागत सिद्धान्त (सिफॉलसचा सिद्धान्त)(The Theory of Cephalus)

प्लेटोच्या ‘रिपब्लिक’ ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात न्यायविषयक सिद्धान्त सिफॉलस व पॉलिमारकस यांनी मांडला. सिफॉलसच्या मते, भाषणात सत्यता असणे, कार्यात श्रेष्ठत्व असणे, आणि ईश्वराचे व मनुष्याचे ऋण फेडणे हाच खरा न्याय होय. सिफॉलसचा मुलगा पॉलिमारकस यांने वडिलांच्या पश्चात न्यायाच्या परंपरावादी सिद्धान्ताचे प्रतिनिधीत्व केले. त्यांच्या मते मित्रांचे चांगले करणे व शत्रुचे वाईट करणे, मित्रांशी मित्रत्वाची आणि शत्रुशी शत्रुत्वाची वर्तणूक करणे म्हणजे न्याय होय. सत्य बोलणे आणि घेतलेली वस्तू ज्याची त्याला परत देणे म्हणजे न्याय होय. म्हणजेच

एकंदरीत न्यायाचा परंपरागत सिद्धान्त असा होता की, न्याय की एक कला असून ती मित्रांना सुख देण्यात व शत्रूंना दुःख देण्यात सामावलेली असते.

प्लेटोने न्यायाच्या परंपरागत सिद्धान्ताचे खंडण केले आहे. त्याच्यामते एखादा मनुष्य वेडा झाल्यावर त्याचे शस्त्र त्याला करणे हा काही न्याय ठरू शकणार नाही. त्याचबरोबर या परंपरागत न्यायसिद्धान्ताप्रमाणे न्याय समान तत्वावर मिळणार नाही. हा सिद्धान्त मित्र व शत्रू यांना वेगवेगळा न्याय देतो. कारण मित्र कोण व शत्रू कोण याची पारख करणे कठीण असते. एखादी व्यक्ती वाईट म्हणून त्या व्यक्तीशी वाईटच व्यवहार केला तर ती व्यक्ती पहिल्यापेक्षाही अधिक वाईट होईल. पण हा न्यायाचा उद्देश राहू शकत नाही. परंपरावादी सिद्धान्तानुसार न्याय हा देश, काळ, परिस्थितीनुरूप बदलतो परंतु न्याय हा सर्व ठिकाणी, सर्व परिस्थितीत, सर्व काळात सारखाच असतो. देश काल परिस्थितीनुसार अपराधाच्या मान्यत्या बदलू शकतात पण न्यायमार्ग सर्व ठिकाणी एकच पाहिजे परंपरागत दृष्टीकोणातील दोष दाखवून प्लेटोने तो सिद्धान्त चुकीचा असल्याचे स्पष्ट केले. परंपरावादी न्यायाची कल्पना एका मर्यादेपर्यंत आंशिक रूपात उपयुक्त वाटत असली तरी त्या कल्पनेच्या खोलात शिरल्यास अनेक अडचणी आणि परस्पर विरोधी तत्वे समोर उभी राहतात. तसेच न्याय ही एक कला आहे हे तत्व अयोग्य वाटते उदा. एखाद्या वैद्याला शल्यचिकित्सेची कला अवगत असेल, म्हणून तो जर मनात आणिल तर एखाद्या रोग्यास जीवदान देवू शकेल किंवा एखाद्या रोग्याला मारून टाकू शकेल. तेव्हा न्याय ही कला आहे असे म्हणणे चूकीचे ठरेल. म्हणून प्लेटोने न्यायाच्या परंपरागत सिद्धान्ताचे खंडण केले आहे.

२) न्यायाचा क्रांतिकारी सिद्धान्त (The Theory of Thracysmachus)

थ्रेसीमाकस हा क्रांतिकारी सोफिस्टांचे प्रतिनिधित्व करतो. त्याच्यामते, “शक्तीशाली व्यक्तीची इच्छा म्हणजे न्याय” न्याय म्हणजे शक्तीशाली व्यक्तीचा लाभ आहे (Justice is the interest of Stronger) शक्तीशाली व्यक्ती लाभासाठी जो कायदा बनविल तोच न्याय असतो. व्यवहारात बळी तो कानपिळी हाच सिद्धान्त सर्वत्र चालत आलेला दिसतो. शक्तीशाली शासकाची आज्ञा म्हणजे न्याय होय. सबल, सशक्त लोकांनी केलेले कायदे दुर्बल, अशक्त लोकांनी पाळावेत आज्ञापालन करणे म्हणजे न्याय होय. आज्ञाभंग किंवा कायदाभंग म्हणजे अन्याय होय. जो आज्ञाभंग करेल तो दंडास पात्र ठरेल. कायदा व न्याय शासकाच्या हितासाठी असतो. “थ्रेसीमाकसच्या मते अन्यायी व्यक्ती न्यायशील व्यक्तीपेक्षा अधिक सुखी असते. म्हणून शासक वर्गाने अन्यायी वृत्तीने वागावे; म्हणजे त्यांचे जीवन सुखी होईल” अन्यायी व्यक्ती स्वतःच्या हितासाठी कार्य करते तर न्यायी व्यक्ती राज्याच्या हितासाठी कार्य करते. अन्याय करणे हे स्वभावतःच चांगले असते आणि अन्याय सहन करणे वाईट असते. समाजात अन्यायी माणसाला अधिक प्रतिष्ठा व मान असतो. अन्यायीपणाने वागणे हीच सुखाची गुरूकिल्ली आहे. असे त्याचे मत होते.

प्लेटोने या क्रांतिकारी सिद्धान्ताचे खंडण केले आहे. त्याच्यामते शासकाची प्रत्येक कृती न्यायी असू शकत नाही. ज्यावेळेला शासक त्याच्या सत्तेचा वापर अन्यायी पध्दतीने करतो तेव्हा त्याचे कार्य समाजहितास अपायकारक असते. प्लेटोच्या मते न्याय हा मुळातच दुर्बलांच्या हितासाठी असतो. न्यायाची उभारणी ही तर त्याचसाठी झालेली असते. प्लेटोच्या मते “शासकवर्ग स्वतःच्या सुखासाठी राज्य करित नसून तो प्रजेच्या सुखासाठी राज्य करतो, त्यामुळे खरा न्यायी शासनकर्ता हा शक्तीशाली

व शहाणा असून तो अन्यायी माणसापेक्षा अधिक सुखी असतो.” अशा रितीने प्लेटोने क्रांतिकारी सिद्धान्ताचे खंडण केले आहे.”

३) न्यायाच्या व्यवहारवादी सिद्धान्त (The Theory of Glaucon)

क्रांतिकारी सिद्धान्ताच्या विरोधी असा हा न्यायसिद्धान्त आहे. या सिद्धान्ताचे प्रतिनिधित्व ग्लाकन करतो. त्याच्यामते न्याय हे एक कृत्रिम तत्व आहे. निसर्गावस्थेचा आधार घेवून त्याने हा सिद्धान्त मांडला त्याच्या मते निसर्गावस्थेत बलवान लोक मनमानी करत होते, तर दुर्बल अन्याय अत्याचार सहन करित होते. या अत्याचाराला विरोध म्हणून त्यांनी आपापसात करार केला. त्यानुसार कायद्याचे स्वरूप निश्चित करण्यात आले. शक्तीशाली व्यक्तींच्या भितीमुळे संघटीत होऊन दुर्बल लोकांनी आपल्या रक्षणासाठी कायद्याची व न्यायाची निर्मिती केली. म्हणून न्याय कृत्रिम आहे. या करारावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते ती म्हणजे, न्याय हा भितीमुळे निर्माण झाला आहे. भिती हा न्यायाचा आधार आहे. बलवान लोकांच्या अन्यायापासून वाचण्यासाठी दुर्बलांनी काही नियम प्रस्थापित केले, त्या नियमांचे पालन म्हणजे न्याय व त्या नियमांची अवहेलना म्हणजे अन्याय, ग्लाकन थ्रेसिमाकस प्रमाणे न्याय म्हणजे बलवानांची इच्छा मानीत नाही तर दुर्बलांची आवश्यकता मानतो. प्लेटोच्या मते, न्याय ही कृत्रीम व्यवस्था नाही. न्याय हा आत्म्याचा गुण आहे. ती एक आंतरिक स्थिती आहे. कायदे पाळले जातात ते शक्तीच्या आधारावर नव्हेत तर ते त्यांनी स्वतःच्या इच्छेने बनविलेले असतात, म्हणून समाजाच्या इच्छेचे साकार रूप म्हणजे कायदा आहे. व्यवहारवादी सिद्धान्त मनुष्याला स्वार्थी ठरवून कायद्याला कृत्रिम मानतो. प्लेटोने या तिन्ही सिद्धान्ताचे खंडण करून आपला स्वतःचा सिद्धान्त मांडला.

प्लेटोचा न्याय सिद्धान्त

इतरांच्या न्यायसिद्धान्ताचे खंडण केल्यानंतर प्लेटो आपला न्यायविषयक सिद्धान्त स्पष्ट करतो. त्यावेळच्या राजकीय व सामाजिक आजारांवर न्याय हाच एकमेव उपाय आहे, असे प्लेटो म्हणतो. प्लेटोची न्यायाची कल्पना नैतिकतेवर आधारलेली आहे. त्याच्यामते आदर्शराज्यातच न्याय प्रस्थापित होवू शकते. राज्यात न्याय निर्माण होण्यासाठी चारित्र्याची आणि सद्गुणांची वाढ होणे आवश्यक असते. आपला न्यायसिद्धान्त प्रथम मानवी स्वभावाच्या विश्लेषणाने प्लेटो त्याचा आरंभ करतो. त्याच्यामते प्रत्येक व्यक्ती समाजात राहून आपली योग्यता व आवड लक्षात घेवून कार्य करील तर समाजाचे अधिकतम कल्याण होईल. प्रत्येक व्यक्तीने कर्तव्यपालन चोख करावे, इतरांच्या कार्यात हस्तक्षेप करू नये. न्याय म्हणजे आंतरिक इच्छेची अभिव्यक्ती आहे.

त्याच्या मते प्रत्येक व्यक्तीत तीन प्रकारच्या भावना असतात.

(१) वासना (Appetite) (२) साहस (Spirit) (३) बुद्धी (Wisdom) या तिन्ही भावनांचा योग्य असा समन्वय एखाद्या व्यक्तीमध्ये होत असेल तर ती व्यक्ती न्यायी असेल. परंतु या तिन्ही भावना व्यक्तीत सारख्या प्रमाणात नसतात. एखाद्या व्यक्तीत बुद्धीची भावना प्रखर असते तर एखाद्या व्यक्तीत वासना तीव्र असते. काही लोकांमध्ये साहसी वृत्ती अधिक आढळते. त्यामुळे समाजात काही व्यक्ती वासनाप्रधान, काही साहसप्रधान तर काही बुद्धीप्रधान असतात. प्लेटोच्या मते वासनाप्रधान लोक उत्पादक कार्य चांगल्या प्रकारे करू शकतात. बुद्धीप्रधान लोक शासनकार्य

कुशलतापूर्वक करू शकतात. तर साहसप्रधान लोक आंतरिक व बाह्य रक्षणाचे म्हणजेच सैनिकांचे कार्य अधिक चांगल्या रितीने करतात. वरील विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की आपला न्यायसिद्धांत मांडताना मानवी स्वभावाच्या विश्लेषणाने प्लेटो त्याचा आरंभ करतो. वरील प्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती समाजात राहून आपली पात्रता व कल लक्षात घेऊन कार्य करील तर समाज आदर्श अवस्थेत पोहचेल प्रत्येक व्यक्तीने आपले कार्य त्यावर लक्ष केंद्रीत करून पार पाडावे आणि इतरांच्या क्षेत्रात ढवळाढवळ करू नये. न्याय म्हणजे आंतरिक इच्छेचे प्रगट स्वरूप आहे. ज्याला आपण नितिमत्ता म्हणतो तोच न्याय आहे. असे फॉस्टर प्लेटोच्या न्यायाच्या संदर्भात म्हणतो. वरील विचाराचे विवरण पुढील कोष्टकात व्यवस्थितपणे दाखविता येते.

	व्यक्तीचा आंतरिक गुण	समाजगटातील वर्ग	समाजगटातील कार्य
१	बुद्धी (विवेक)	शासक (राजकर्ते)	राज्यकारभार चालविणे, शासन प्रशासनाची कार्ये करणे.
२	साहस (शौर्य)	सैनिक	राज्यात शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे, परचक्रापासून राज्याचे रक्षण करणे
३	वासना	उत्पादकांचा वर्ग	उत्पादन, श्रम, शेती, व्यापार करणे राज्याच्या विकासात भर घालणे.

१) **तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांचा वर्ग** - समाजातील बुद्धीवादी, ज्ञानी लोकांचा हा सर्वश्रेष्ठ वर्ग होय. या वर्गाचा ज्ञान, विवेक, शहाणपण हा विशेष गुण असतो. या वर्गाने आपल्या ज्ञानाच्या, आधारे राज्यकारभार, प्रशासन चालवायचे असते.

२) **सैनिकांचा वर्ग** - साहस, शौर्य, धैर्य अशा गुणांनी युक्त असणारा हा वर्ग होय. राज्याच्या संरक्षणासाठी सैनिकांची आवश्यकता असते. त्याचबरोबर अंतर्गत शांतता, सुव्यवस्था, राखण्याची जबाबदारी त्यांची असते. सैनिकवर्गाने शौर्याबरोबर सभ्यता, स्वामिनिष्ठा, कर्तव्य तत्परता इ. गुणांची जोपासना केली पाहिजे.

३) **श्रमिकांचा वर्ग** - समाजाच्या भौतिक गरजा भागविण्यासाठी वस्तूंचे उत्पादन करणारा हा वर्ग होय. शेतकरी, कामगार, व्यापारी व इतर व्यवसाय करणाऱ्या लोकांचा यामध्ये समावेश होतो. प्लेटोच्या मते हा वर्ग वासनाप्रधान प्रवृत्तीचा असून तो फक्त श्रम करण्याच्या पात्रतेचा असतो.

वरील तीन वर्गांशिवाय त्या काळात अॅथेन्समध्ये जनतेचा आणखी एक वर्ग होता. तो गुलामांचा होता. या वर्गाचा उल्लेख प्लेटोने कुठेही केला नाही. त्या काळात गुलामाला पशुसारखीच वागणूक मिळत होती. जनावरांप्रमाणे गुलामांची बाजारात विक्री होत असे. त्यांना एकही नागरी हक्क दिलेला नव्हता. त्यांना नागरिकत्वाचा दर्जा नव्हता. त्याकाळी गुलामगिरीची प्रथा होती. त्यामुळेच कदाचित प्लेटोने या वर्गाकडे दुर्लक्ष केलेले असावे.

प्लेटोच्या न्यायसिद्धांताची वैशिष्ट्ये-

- १) **हस्तक्षेपाचा अभाव** - प्लेटोची न्यायव्यवस्था प्रत्येकाने स्वतःचे कार्य स्वतःवर लक्ष केंद्रीत करून पार पाडावी आणि इतरांच्या क्षेत्रात हस्तक्षेप करू नये अशी होती. प्लेटो म्हणतो एका व्यक्तीने एकच कार्य पार पाडावे परस्परांच्या क्षेत्रात हस्तक्षेप होऊ लागला तर संघर्ष आणि सर्वनाश अटळ आहे.
- २) **कार्यविशेषज्ञता** - प्लेटोच्या न्यायसिद्धांताची उभारणी ही कार्य विशेषज्ञतेच्या तत्वावर झाली आहे आणि त्याचे आदर्श राज्य ही कार्यविशेषज्ञतेच्या आधारावर अवलंबून आहे. एका माणसाने एकच कार्य करावे व त्यावर आपले लक्ष केंद्रीत करावे ही कल्पना त्यामागे आहे.
- ३) **व्यक्तीवादाच्या विरोधी** - प्लेटोचा न्यायसिद्धांत व्यक्तीवादाच्या विरोधी जाणारा आहे. प्लेटोच्या मते व्यक्तीने आपण स्वतः कोणीतरी वेगळे आहोत असे न मानता आपण राज्याचे अंग आहोत असे मानले पाहिजे. व्यक्तीने आपल्या हक्कांचा विचार न करता कर्तव्याचा विचार केला पाहिजे असे प्लेटोचा न्याय सिद्धांत सांगतो.
- ४) **सुसंवाद** - प्लेटोची न्यायाची कल्पना सामाजिक सुसंवादावर आधारलेली आहे. न्यायाच्या आधारे राज्यात एकतेची स्थापना केली जाईल व राज्याच्या विविध अंगात समतोल स्थापन केला जाईल असा समतोल वासना, साहस, बुद्धी या गुणात सुसंवाद स्थापन करून निर्माण केला जाईल.
- ५) **न्यायाचे आंतरिक स्वरूप** - प्लेटो न्यायाला बाह्य बाब मानत नाही, त्याच्या मते न्याय आत्म्याचा गुण आहे आणि माणसाच्या अंतर्मनाचा तो एक भाग आहे. संपूर्ण समाजाला त्यापासून निश्चित असा फायदा होतो.
- ६) **राज्य म्हणजे व्यक्तीचे विस्तारीत रूप** - व्यक्ती आणि राज्य यांच्यात संपूर्ण असे साम्य आहे त्याच्या मते राज्य म्हणजे व्यक्तीचे विस्तारीत स्वरूप आहे व्यक्ती व राज्य यांच्यातील एकरूपता हे प्लेटोच्या न्याय व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य आहे.

न्यायसिद्धांताचे परीक्षण

प्लेटोच्या न्याय सिद्धांतावर पुढीलप्रमाणे टीका केली जाते.

१) प्लेटोची विचारसरणी कायद्यापासून अलिप्त

प्लेटोची न्यायाची कल्पना ही नैतिक भावनेतून निर्माण झाली असून मानवी आत्मा, मानवी भावना आणि प्रवृत्ती या आधारावर प्लेटोने न्यायाची कल्पना स्पष्ट केली आहे. त्यामुळे या विचारसरणीचे कायद्यापासून फारकत घेतली आहे. म्हणूनच प्लेटोच्या न्यायविषयक विचारांना 'सिद्धांत' म्हणता येणार नाही.

२) आधुनिक युगात अशक्य

आधुनिक काळात प्लेटोचा न्यायसिद्धांत लागू होवू शकत नाही. कारण आज नगरराज्ये आस्तित्वात नाहीत. आजचा राज्याच्या आकार व लोकसंख्या प्रचंड मोठी आहे. एवढ्या मोठ्या

राज्याचे तीन भागात विभाजन करणे शक्य नाही, त्यामुळे त्यांची कामे ही निश्चित करणे शक्य नाही त्यामुळे हा सिद्धांत आजच्या युगात शक्य नाही.

३) व्यक्तीविकास व व्यक्तिस्वातंत्र्यास मारक

प्लेटोने सामाजिक न्यायावर अधिक भर दिला आहे. तो व्यक्तीच्या अधिकारापेक्षा केवळ व्यक्तीच्या कर्तव्यावर भर देतो. वास्तविक व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अधिकाराची, स्वातंत्र्यांची आवश्यकता असते. त्यामुळे हा सिद्धांत व्यक्तीविकास व व्यक्तिस्वातंत्र्यांच्या दृष्टीने मारक ठरतो.

४) सर्वकष सत्तावादी राज्याची निर्मिती

राज्यकर्त्यांच्या कार्यक्षेत्रात कोणालाही हस्तक्षेप करता येत नसल्याने राज्यकर्त्यांची हुकूमशाही निर्माण होवू शकते प्लेटोच्या न्यायपद्धतीने व्यक्तीचे राज्यात दुय्यम स्थान निर्माण झाले आहे. मुठभर राज्यकर्त्यांच्या मर्जीनुसारच असंख्य लोकांना राज्यात रहावे लागणार आहे.

५) हस्तक्षेपाची आवश्यकता

प्लेटोने त्याच्या न्यायसिद्धांतामध्ये एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीच्या कार्यात हस्तक्षेप करू नये असे म्हटले आहे परंतु अनेकवेळा असा हस्तक्षेप आवश्यक असतो. समाजातील वर्गात संघर्ष होत असेल तर शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी राज्यकर्त्यांचा हस्तक्षेप आवश्यक असतो. त्याचबरोबर सैनिक वर्गानेच जर स्वतःच्या मर्जीने इतरांवर आक्रमण सुरू केले तर राज्यकर्त्यांना स्वस्थ कसे बसता येईल?

६) साम्यवादाची अयोग्य कल्पना

प्लेटोच्या न्यायव्यवस्थेत राज्यकर्त्यांसाठी साम्यवादाची योजना आखण्यात आली आहे. शासक व सैनिक यांच्यासाठी त्याने संपत्तीचा व स्त्रियांचा साम्यवाद सांगितला आहे. साम्यवादामुळे त्यांना संपत्ती व स्त्रीचा मोह राहणार नाही व ते आपल्या कार्याकडे लक्ष केंद्रीत करतील असे प्लेटोला वाटते. वासनांपूर्तीसाठी त्यांनी स्त्रीयांशी अल्पकाळ सहवास करावा असे तो म्हणतो म्हणजेच त्यांने केवळ माणसाच्या वासना या भावनेकडे लक्ष दिले परंतु आंतरिक भावनेकडे दिले नाही.

७) समतेच्या तत्वाविरोधी

प्लेटोच्या न्यायसिद्धांताने समाजाचे तीन वर्ग पाडले असून बुद्धीवादी वर्गास फार महत्व दिले आहे. तर उत्पादक वर्ग हा राज्याचा पाठीचा कणा असून त्याला कनिष्ठ स्थान दिले आहे. प्लेटोच्या या सिद्धांतामुळे एक विशेषाधिकार असलेला वर्ग निर्माण होतो, त्यामुळे सामाजिक विषमता वाढते व समतेचे वातावरण नष्ट होते.

८) एकाच वेळी माणसात अनेक प्रवृत्ती असू शकतात

प्लेटोच्या मते माणसात वासना, साहस, बुद्धी या पैकी एक प्रवृत्ती प्रधान असते पण म्हणून माणसात कायम एकच प्रवृत्ती प्रधान असते असे म्हणता येणार नाही. कारण निरनिराळ्या परिस्थितीत मनुष्यातील निरनिराळ्या प्रवृत्ती प्रबल असू शकतात.

१.२.४ प्लेटोची शिक्षणपद्धती (Plato's Theory of Education)

प्राचिन ग्रीक नगरराज्यामध्ये शिक्षणाला फार महत्त्व होते. प्लेटोने सुद्धा आपल्या विचारामध्ये शिक्षणावर फार मोठा भर दिला आहे. प्लेटोच्या मते शिक्षण ही एक कला आहे. प्राचीन ग्रीक समाजात कलेची संकल्पना अशी होती की अपूर्ण अवस्थेमधील साहित्य हाताशी घेवून आपल्या कौशल्याच्या व अनुभवाच्या आधारावर त्याला पूर्णावस्था प्राप्त करून देण्याचा तो एक मार्ग आहे. उदा. खाणीतून काढलेला दगड ओबडधोबड असतो तो अपूर्णावस्थेत असतो. त्यावर छिन्नी-हातोड्याचे हळूवार आघात करून त्यातून आपल्या कल्पनेतील मूर्ती साकार केली जाते. म्हणून मूर्तीकाराची हातोटी अगर प्रक्रिया ही एक कला आहे, त्याचप्रमाणे अज्ञानी अवस्थेतील अपरिपक्व मनांची जबाबदारी घेवून त्यांना संस्कारुक्त करून सुसंस्कृत व प्रगल्भ बनविणे हे शिक्षणकलेचे कार्य आहे. राज्यातील मुलांना उत्तम नागरिक बनविणे हे तत्वज्ञ पालकांचे कर्तव्य आहे. नवजात अर्भकातून शासक व सैनिक वर्गाचे गुण बनविणे हे तत्वज्ञ पालकांचे कर्तव्य आहे. प्लेटोची भाषा काव्यात्मक व रूपकांनी नटलेली आहे. तो म्हणतो तांबे, रूपे, सोने हे भूगर्भात दडलेले असते. त्यापैकी कोठे काय उपलब्ध होईल हे जाणण्याची दृष्टी असणाऱ्याला त्याचा लाभ होईल. तसेच उत्पादक, सैनिक व शासक या वर्गांसाठी कोणकोणती नवजात अर्भके अनुरूप आहेत हे ठरविण्याचे काम तत्वज्ञ पालकांच्या सूक्ष्म दृष्टीलाच करता येईल. परंतु प्रत्यक्षात शिक्षणाची योजना आखताना मात्र प्लेटोने आपली दृष्टी फक्त सैनिक व शासक वर्गापुरतीच मर्यादित ठेवली आहे.

प्लेटोने आपल्या रिपब्लिक या ग्रंथामध्ये शिक्षणावर इतका जोर दिला आहे की रूसोने तर या ग्रंथाला शिक्षणावरील सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ म्हटले आहे. प्लेटोच्या मते आदर्श राज्य तेव्हाच निर्माण करता येईल की जेव्हा शिक्षणाद्वारे व्यक्तीमध्ये सुधारणा करून त्यांना राज्याच्या योग्य बनविले जाईल. मानवाला आदर्श राज्याची दिशा दाखविणारे शिक्षण हेच योग्य साधन आहे शिक्षणामुळेच मनुष्य आपल्यासमोरील समस्या समजू शकतो. आणि संकटाशी सामना करू शकतो. शिक्षणामुळे माणसाच्या मूळ प्रवृत्तीत फरक पडू शकतो. त्याच्यातील स्वार्थाची भावना दूर करून त्याला परोपकारी बनविता येते.

न्यायतत्व क्रियाशिल करण्यासाठी त्याने शिक्षणाला आधार बनविले प्लेटोच्या शिक्षणावर विचार करताना बार्करने असे म्हटले आहे की, “शिक्षण म्हणजे अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे की जी समाजाचा एक घटक या नात्याने व्यक्तीमध्ये चेतना निर्माण करते व समाजाच्या प्रती आपले कर्तव्य निभावण्यास शिकवीते. शिक्षणामुळे व्यक्तीला समाजात उचित स्थान मिळते. शिक्षणामुळे व्यक्तीला समाजात उचित स्थान मिळते. अज्ञानरूपी अंधकार नष्ट करून ज्ञानाची ज्योत लावण्याचे कार्य शिक्षण करते.”

प्लेटोच्या शिक्षणाचा उद्देश

- १) निरनिराळ्या वर्गात कर्तव्याची भावना निर्माण करणे.
- २) व्यक्तीव्यक्तीमध्ये समाजहिताची भावना निर्माण करणे.
- ३) सत्य शोधून काढणे.

शिक्षण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. समाजाचा एक मौल्यवान घटक या नात्याने ते व्यक्तीस प्रेरणा देते व समाजाशी आपले कोणते कर्तव्य आहे याची व्यक्तीला जाणीव देते.

प्लेटोच्या शिक्षणाची वैशिष्ट्ये-

१) राज्य नियंत्रित शिक्षण

शिक्षणाने व्यक्तीचे चारित्र्य घडविले जाते व कर्तव्यासंबंधी निस्वार्थी भावना शिकविली जाते. शिक्षण हे इतके महत्वाचे आहे की ते खाजगी क्षेत्राकडे सोपविणे प्लेटोला अतिशय धोकादायक वाटते. राज्याच्या हितासाठी व सुसंवादासाठी नागरिकांना शिक्षण मिळणे व तेही राज्याकडून मिळणे त्याला आवश्यक वाटते.

२) मानसिक व शारीरिक विकास साधण्याचा प्रयत्न

प्लेटोने त्याच्या शिक्षणपद्धतीच्या माध्यमातून व्यक्तीचा मानसिक व शारीरिक विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठीच त्याने आपल्या शिक्षण योजनेत संगित व व्यायाम यांना अतिशय महत्वाचे स्थान दिले आहे. प्लेटोच्या शिक्षण योजनेत मन व शरीर यांना समान महत्त्व आहे उत्तम शरीरात उत्तम मन वास करते यावर प्लेटोचा दृढ विश्वास होता.

३) स्त्री-पुरुषांसाठी समान शिक्षण

त्याची शिक्षणपद्धती फक्त पुरुषांकरिता मर्यादित नसून ती स्त्रियांसाठी देखील आहे. जुन्या अॅथेन्समध्ये फक्त पुरुषांनाच शिक्षण घेण्याचा अधिकार असे. स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात असे. प्लेटोने स्त्री व पुरुष यांच्यासाठी समान शिक्षणाचा पुरस्कार प्लेटोने केला आहे. या संदर्भातील प्लेटोचे शिक्षण विषयक विचार क्रांतिकारी वाटतात.

४) प्लेटोची शिक्षण पद्धती केवळ शासक व सैनिक यांच्यासाठी

त्याची शिक्षण पद्धती ही केवळ वरिष्ठ वर्गासाठी असून त्याने उत्पादक वर्गाचा विचार केला नाही. प्लेटोने जरी अनिवार्य शब्द वापरला असला तरी त्याचा अर्थ सर्व व्यक्ती असा होत नाही, ज्या व्यक्ती शिक्षण घेण्यास लायक आहेत त्या व्यक्ती असाच त्याचा अर्थ होतो.

५) अॅथेन्स व स्पार्टा येथील शिक्षण पद्धतीचा संगम

दोन्ही नगरराज्यातील शिक्षणपद्धतीमधील दोष दूर करून स्वीकारल्या आहेत. अॅथेन्सच्या बौद्धिक शिक्षणाला त्याने स्पार्टाच्या शारीरिक शिक्षणाची जोड दिली. अॅथेन्सच्या शिक्षणाच्या वैयक्तिक रूपाला त्याने स्पार्टाच्या सामाजिक रूपाची जोड देवून सुरेख संगम साधला आहे.

प्लेटोची शिक्षणाची योजना

प्लेटोने आपल्या शिक्षण योजनेचे दोन टप्पे केले होते.

१) प्राथमिक शिक्षण (Primary Education)

२) उच्च शिक्षण (Higher Education)

शिक्षण योजनेच्या पहिल्या भागात रिपब्लिक पुस्तकाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या भागात पालकवर्ग, राज्यकर्ते व सैनिक यांच्या शिक्षणाचा आराखडा दिला असून त्यामध्ये शरीर संवर्धन व बल यांचा समावेश आहे. दुसऱ्या भागात उच्च शिक्षणाची योजना असून ती तत्वज्ञ राज्यकर्ते तयार करण्यासाठी आहे. बालशिक्षणाच्या संदर्भात सविस्तर चर्चा प्लेटोने त्याच्या 'दि लॉज' या ग्रंथात केली आहे.

वरील वर्गीकरणाचा आधार व्यक्तीचे वय हा आहे. त्याचबरोबर व्यक्तीचा वर्ग हा देखील एक आधार आहे. प्राथमिक शिक्षण किशोरावस्थेपर्यंत दोन्ही वर्गांना दिले जाते. परंतु उच्चशिक्षण प्रौढावस्थेमधील शासक वर्गासाठी आहे प्राथमिक शिक्षणाचा उद्देश भावनेचे परिमार्जन करून चारित्र्य निर्मिती करणे हा आहे.

अ) प्राथमिक शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणाचे विभाजन प्लेटो तीन भागात करतो.

१) वयाच्या ६ व्या वर्षापर्यंतचे शिक्षण

प्राथमिक शिक्षणासाठी पहिल्या टप्प्यात म्हणजे वयाच्या ६ व्या वर्षापर्यंत बालकांना नीतीचे व धर्माचे पाठ शिकविले जातात. या काळात मुलांना गोष्टी, गाणी यातून शिक्षण द्यावे. धार्मिक गोष्टीतून त्यांच्यावर योग्य ते संस्कार करावेत. या वयात मुलांचे फाजील लाड करू नयेत व त्यांच्याशी फार कठोरतेने वागू नये असे तो म्हणतो.

२) वयाच्या ६ ते १८ वर्षापर्यंतचे शिक्षण

या टप्प्यातील मुलांना बैद्धिक आणि शारीरिक अशा दोन्ही प्रकारचे शिक्षण दिले जाते. याच वयोगटात संगीतावरही विशेष भर दिला जातो. शारीरिक शिक्षणात घोड्यावर बसणे गोफण फिरविणे, बाणांनी अचूक नेम धरणे इत्यादी प्रकारचा शिक्षणाचा समावेश असावा. संगीतामुळे मानवी मनाचा विकास होतो. कवायत, नृत्य, संघगीते याद्वारे मुलांना शिक्षण द्यावे असे त्याचे मत होते.

३) वयाच्या १८ ते २० वर्षापर्यंतचे शिक्षण

तिसऱ्या वयोगटात सैनिकी शिक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. शिस्त, संयम, आज्ञापालन या सर्व गुणांसाठी सैनिकी शिक्षण आवश्यक मानले जाते. याच काळात अंकगणित, भूमिती, ज्योतिषशास्त्र या विषयांचे शिक्षण द्यावे. व्यायाम हा शरीरासाठी प्रशिक्षण असतो तर संगीत हे मनाच्या विकासासाठी आवश्यक असते. दोन्हीमधून चारित्र्यसंवर्धन होते असे प्लेटोचे मत होते.

ब) उच्च शिक्षण

प्लेटोने रिपब्लिक ग्रंथात उच्चशिक्षणाचा विचार केला आहे. प्राथमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर एक चाचणी परीक्षा घेवून निवडक व हूशार विद्यार्थ्यांना पुढील उच्च शिक्षणासाठी पात्र ठरविले जाते. उच्च शिक्षणाची कालमर्यादा २० ते ३५ वर्ष असते. प्लेटोने उच्च शिक्षणाचे दोन टप्पे सांगितले आहेत.

१) २० ते ३० वर्षापर्यंत

या वयोगटातील विद्यार्थ्यांना उच्च प्रकारचे शारीरिक व बौद्धिक शिक्षण दिले जाते. हे शिक्षण मूलगामी व तार्किक स्वरूपाचे असावे. विसाव्या वर्षापासून तिसाव्या वर्षापर्यंत गणित, विज्ञान ही शास्त्रे शिकविण्यात येतात. गणित, विज्ञान, ज्योतिष, भूमिती, खगोल, तत्वज्ञान इत्यादी विषयांचा सखोल अभ्यास शिकविला जावा. तसेच त्यांना सैनिकी स्वरूपाचे शिक्षण दिले जावे. वयाच्या तिसाव्या वर्षी एक परीक्षा घेवून जे विद्यार्थी उत्तीर्ण होतील त्यांना पुढील शिक्षणासाठी निवडले जावे आणि जे या परीक्षेत नापास होतील त्यांना सैन्य व प्रशासन या क्षेत्रात अधिकाऱ्यांचा जागा दिल्या जाव्यात.

२) ३० वर्षांतरचा टप्पा

वयाच्या तिसाव्या वर्षांतर अत्यंत निवडक अशा नागरिकांना उच्चशिक्षण देण्याचा क्रम सुरू होतो. हा कालखंड पाच वर्षांसाठी असतो. या कालावधीत चिंतन मनन करण्यास शिकविले जाते. सत्य शोधून काढण्यासाठी त्यांची क्षमता वाढविली जाते. तत्वज्ञ राज्यकर्ते निर्माण करण्यासाठी या टप्प्यात विद्यार्थ्यांला सर्वोच्च ज्ञान प्राप्त करून घ्यावे लागते. तर्कशुद्ध आचार-विचार आणि सद्गुण या दृष्टीने व्यक्ती परिपूर्ण असली पाहिजे राजकारणी पुरुष व राजे यांना राजकारणात तत्वज्ञानाची गरज असते म्हणून त्यांना तत्वज्ञानाचे ज्ञान करून दिले पाहिजे असे प्लेटोचे मत होते. अशा प्रकारे ३५ व्या वर्षी शिक्षण पूर्ण झाल्यावर, विद्यार्थ्यांनी सार्वजनिक जीवनात भाग घ्यावा व नगरराज्याची नोकरी करावी अशी त्यांच्यावर सक्ती असावी.

३५ ते ५० वर्षापर्यंत त्यांच्या व्यावहारिक शिक्षणावर अधिक जोर देण्यात येतो. प्लेटोच्या मते ५० व्या वर्षापर्यंतच्या परीक्षांच्या कसोटीला उतरणोर तत्वज्ञानीच खरे शासनाचे अधिकारी आहेत. अशा उच्चशिक्षण घेतलेल्या राज्यकर्त्यांनी जरूर पडेल त्यावेळी राज्यकारभार अंगावर घेण्यास तयार असावे. इतर वेळी 'श्रेयस' (गूढ) विचारात गढून राहावे.

प्लेटोच्या शिक्षण योजनेचे मूल्यमापन

गुण

१) अॅथेन्स व स्पार्टातील शिक्षण पद्धतीचा सुरेख संगम

प्लेटोने त्याच्या शिक्षणविषयक विचारात अॅथेन्समधील व्यक्तीगत आणि खाजगी शिक्षण पद्धती आणि स्पार्टाची सामाजिक हिताची शिक्षण पद्धती यांचा मेळ घालून समाजाला पूरक व पोषक अशी शिक्षणपद्धती देण्याचे कार्य केले आहे.

२) ज्ञान म्हणजे सद्गुण

ज्ञान म्हणजे सद्गुण हे तत्व प्लेटोने स्वीकारून ज्ञान प्राप्तीसाठी शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे असे सांगण्याचे कार्य प्लेटोने केले. माणसाचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी त्याचबरोबर आदर्श राज्यासाठी शिक्षण हे सर्वोत्कृष्ट साधन आहे असे प्लेटोने सांगितले.

३) योग्य वयात योग्य शिक्षण

कोणत्या वयात कोणत्या प्रकारचे शिक्षण दिल्यानंतर बौद्धिक, शारीरिक, व मानसिक विकास होवू शकतो हे प्लेटोने सांगितले. तो फक्त शिक्षण विषयक माहिती देऊनच थांबला नाही तर त्याने प्रत्यक्षात अॅथेन्स येथे 'अॅकडमी' सुरूही केली होती.

४) पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना शिक्षण

प्लेटोने त्याच्या शिक्षण पद्धतीत पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनाही शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध करून दिली आहे. इसवीसनापूर्वीच्या कालखंडात पुरुषांबरोबर स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार देणारा विचारवंत म्हणून प्लेटोने क्रांतिकारी पाऊल टाकले आहे.

५) शिक्षणाचा सर्वांगीण दृष्टीकोणातून विचार

प्लेटोने शिक्षणविषयक योजना मांडताना सर्वांगीण विचार केला आहे. नैतिक, धार्मिक, भौतिक, शारीरिक, सांस्कृतिक, मानसिक अशा विविध दृष्टीकोणातून व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास कसा होईल इकडे प्लेटोने अधिक लक्ष दिले आहे.

दोष / टीका

१) फक्त राज्यकर्त्या वर्गासाठीच

प्लेटोची शिक्षणपद्धती ही फक्त वरच्या वर्गासाठीच तयार केली आहे. त्याच्या शिक्षणयोजनेत कनिष्ठ वर्गाला अजिबात थारा नाही. त्याच्या या शिक्षण योजनेत श्रमिक व कष्टकरी यांचा कुठेही विचार केला नाही. इतकेच नव्हे तर प्राथमिक शिक्षणाची किमान योजना त्यांच्यासाठी कशी असेल याचाही तो विचार करत नाही एका वर्गाला उपेक्षित ठेवून आदर्श राज्य कसे काय निर्माण होऊ शकेल,

२) अव्यवहार्य योजना

प्लेटोची शिक्षणपद्धती केवळ पुस्तकी स्वरूपाची आहे. ती व्यवहारात उतरविणे फार अवघड आहे. अशा योजनेतून व्यवहारी व चतूर राजकारणी निर्माण होतीलच असे नाही. वास्तविक पाहता चांगले व आदर्श राज्यकर्ते निर्माण करणे हे तर प्लेटोच्या शिक्षण पद्धतीचे ध्येय आहे.

३) राज्याच्या एकतेसाठी व्यक्तीमधील विविधतेचा बळी

प्लेटोने सर्वांसाठी एकसारख्या शिक्षणाची व्यवस्था करून राज्याच्या एकतेसाठी व्यक्तीतील विविधतेचा बळी दिला आहे. प्लेटोच्या शिक्षणयोजनेत विविधतेकडे लक्ष दिले असले तरी रूचीच्या विविधतेकडे या योजनेत लक्ष दिले गेले नाही.

४) स्त्री पुरुषांसाठी समान शिक्षण

प्लेटोने स्त्री आणि पुरुषांसाठी एकाच प्रकारच्या शिक्षणपद्धतीची व्यवस्था सांगितली आहे. स्त्री आणि पुरुष बौद्धिक दृष्टीकोणातून सारखे असले तरी भावनात्मक आणि शारीरिक दृष्टीकोणातून स्त्री आणि पुरुष यात भेद असतो या गोष्टीकडे प्लेटोने लक्ष दिले नाही.

५) नैतिकतेच्या नावाखाली कला, साहित्य, संगीत राज्याच्या नियंत्रणाखाली

नैतिकतेच्या नावाखाली प्लेटोने कला, साहित्य व संगीत राज्याच्या नियंत्रणाखाली ठेवले. वास्तविक नियंत्रित असलेली कला, साहित्य, संगीत मनाला आनंद देवू शकत नाही. केवळ नैतिक उद्देश हाच कलेचा उद्देश राहतो तेव्हा ती कला इतरांच्या हृदयाच्या तारा छेडू शकत नाही. लोकांच्या अंतर्मनाला ती स्पर्श करू शकत नाही. त्यांच्या विचारात ती परिवर्तन करू शकत नाही कलेचा आनंद उपभोगायला कला अनियंत्रित असावी लागते ही गोष्ट प्लेटोने विचारात घेतली नाही.

६) प्रदीर्घ व कंटाळवाणी योजना

प्लेटोच्या शिक्षणाची योजना अत्यंत प्रदीर्घ स्वरूपाची किचकट व कंटाळवाण्या स्वरूपाची आहे. जगाच्या कोणत्याही भागात, कोणत्याही काळात अशी पद्धत अस्तित्वात आली नसेल वयाच्या ३५ व्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेणारी व्यक्ती आयुष्यात कोणतेही कार्य धडाडीने करू शकेल असे वाटत नाही कोणत्याही शिक्षणतज्ञाने किंवा मानसशास्त्रज्ञाने या पद्धतीला पाठींबा दिला नाही. ही शिक्षणपद्धती प्लेटोच्या स्वप्नाळू आदर्शवादाचे एक प्रतीक आहे असे म्हणता येईल.

७) ज्ञानी माणसे सद्गुणी असतातच असे नाही

‘ज्ञानी माणसे सद्गुणी असतात’ हे प्लेटोचे तत्व चूकीचे वाटते. कारण प्रत्यक्ष व्यवहारात न शिकलेली अज्ञानी, अडाणी माणसेही सद्गुणी असलेली दिसतात. म्हणून केवळ ज्ञानाने माणूस नितीवान व सद्गुणी होईल असे म्हणता येणार नाही.

८) विविधता नष्ट होते

प्लेटोने सर्वांसाठी एकसुरी व समान शिक्षणपद्धती स्पष्ट केली आहे. त्यामुळे राज्याचे ऐक्य साधण्यासाठी त्याने विविधता मात्र नष्ट करून टाकली आहे. शिक्षणयोजनेत विविधता असणे गरजेचे आहे. प्लेटोने न्यायाच्या आधारावर राज्य निर्माण करण्याचे ठरविले हे त्याच्या शिक्षणपद्धतीचे ध्येय आहे परंतु राज्याच्या विकासाकडे लक्ष देताना तो व्यक्तीला मात्र फार दुय्यम स्थान देतो.

९) गणितावर अतिरिक्त भर

प्लेटोने सांगितलेल्या अभ्यासक्रमात गणित व तर्कशास्त्र या विषयावर वाजवीपेक्षा जास्त भर दिलेला आहे. साहित्य, प्रशासन, कला इत्यादी अभ्यासविषयांकडे प्लेटोने दुर्लक्ष केले आहे.

अशा पद्धतीने प्लेटोच्या शिक्षणविषयक विचारावर टीका होत असली तरी त्याने मांडलेल्या शिक्षण-विचारांचे महत्त्व कमी होत नाही, कारण प्लेटोचा त्यामागील उदात्त हेतू लक्षात घेता त्याचे महत्त्व नाकारता येणार नाही.

१.२.५ प्लेटोचा साम्यवादाचा सिद्धांत (Plato's Theory of Communism)

आदर्श राज्याची स्थापना करणे हे प्लेटोचे ध्येय होते. व्यक्तीला राज्याच्या अनुरूप बनविण्यासाठी त्याने शिक्षणाची आखणी केली होती. परंतु माणसाचा स्वभाव ध्यानात घेता फक्त शिक्षणाने आदर्श राज्य निर्माण होईल असे वाटत नव्हते, म्हणून प्लेटोने त्याच्या रिपब्लिक या ग्रंथात ‘साम्यवादाविषयीचे’ विचार मांडले आहेत. आदर्श राज्याच्या निर्मितीसाठी अधिक तात्वीक स्वरूपात

साम्यवादाची कल्पना स्पष्ट केलेली दिसते. त्यासाठी राज्यकर्त्यांच्या मनोवृत्तीतच बदल होणे आवश्यक आहे. राज्यकर्त्यांना भ्रष्ट करणाऱ्या मूळ कारणांचा त्यासाठी शोध घेणे आवश्यक होते. प्लेटोने साम्यवादाची योजना फक्त राज्यकर्त्या वर्गासाठी मांडली. राज्यकर्त्या वर्गाला भ्रष्ट करणाऱ्या दोन गोष्टी आहेत (१) स्त्री (२) संपत्ती म्हणून स्त्रियांचा व संपत्तीचा साम्यवाद ही धाडसी व क्रांतिकारी योजना प्लेटोने मांडली. संपत्ती व स्त्रियांच्या मोहानेच राज्यकर्ते भ्रष्ट होतात असे प्लेटोला वाटत होते. आपल्या कर्तव्यापासून विचलीत न होता निस्वार्थी भावनेने राजकारभार करायचा असेल तर खाजगी संपत्ती व कुटूंब यापासून राज्यकर्त्यांना अलग ठेवण्याची कल्पना प्लेटोने मांडली आहे. यातूनच प्लेटोचा साम्यवाद अस्तित्वात आला आहे. प्लेटोच्या या साम्यवादात राज्यकर्तावर्ग व संरक्षक वर्ग यांचे स्वतःचे कुटूंब असणार नाही किंवा त्यांची स्वतःची संपत्ती असणार नाही. त्यामुळे वैयक्तिक मोहाची कोणतीही शक्यता नसल्याने आपले कार्य ते अधिक लक्ष केंद्रित करून पार पाडू शकतील. राज्यकारभारावर संपत्तीचा अत्यंत विपरीत परिणाम होतो असे प्लेटोला वाटते त्यासाठी त्याने संपत्ती व स्त्रियांचा साम्यवाद स्पष्ट केला. येथे एवढे मात्र ध्यानात घेणे जरूर आहे की स्त्रिया व संपत्तीचा साम्यवाद सैनिक व शासनकर्त्यांसाठीच सांगितला आहे. उत्पादक वर्गासाठी हा साम्यवाद नाही.

प्लेटोच्या साम्यवादी सिद्धांताचे स्वरूप समजावून घेण्यापूर्वी, त्याचा साम्यवाद मांडण्या पाठीमागे हेतू काय होता, हे पाहणे अधिक उपयुक्त ठरते. प्लेटोने साम्यवादी विचारसरणी मांडताना पुढील उद्देश गृहीत धरले होते.

★ आदर्श राज्यासाठी आदर्श राज्यकर्त्यांची जरूरी असते. त्यांच्यासाठी शासनकर्ते, सैनिक हे शुद्ध चारित्र्याचे निःस्वार्थी व तत्वज्ञ असले पाहिजेत, यासाठी प्लेटोने साम्यवादाची कल्पना मांडून राज्यकर्त्यांची कर्तव्ये व भूमिका स्पष्ट केलेली दिसते.

★ कांचन व कांता (संपत्ती व स्त्री) माणसाला भ्रष्ट करतात म्हणून राज्यकर्त्यांचे वर्तन शुद्ध राहण्यासाठी प्लेटोने संपत्ती व स्त्रियांचा साम्यवाद मांडला.

★ राजसत्ता व आर्थिकसत्ता एकत्र आल्या की राज्याचा नाश अटळ असतो. म्हणून या दोन्ही सत्ता परस्परापासून दूर ठेवण्यासाठी प्लेटोने संपत्तीचा साम्यवाद मांडला.

★ सुदृढ, निरोगी, आणि हुशार संतती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने प्लेटोने साम्यवादी सिद्धांत मांडला. आदर्शराज्यासाठी सुदृढ व निरोगी असे राज्यकर्ते व अधिकारी सैनिक यांची गरज असते. या उद्देशाने प्लेटोने त्याच्या साम्यवादी सिद्धांताची मांडणी केलेली दिसते.

● संपत्तीचा साम्यवाद (Communism of Property)

प्लेटो शासक व सैनिक यांना संपत्तीपासून दूर ठेवतो. शासक व सैनिक यांच्यासाठी त्याने 'संरक्षक वर्ग' हा शब्द वापरला आहे. राजकीय सत्ता व आर्थिक सत्ता यांना एकमेकापासून दूर ठेवण्यासाठी प्लेटोने संपत्तीचा साम्यवाद मांडला. शासनाची सत्ता आणि पैसा एकाच व्यक्तीच्या हाती केंद्रीत झाल्यास शासक निरंकुश होऊन मनमानी करतील असे प्लेटोला वाटत होते म्हणून त्याने आर्थिक सत्तेला शासन सत्तेपासून अलग केले. प्लेटोच्या मते राज्यकर्ते व सैनिक हे श्रीमंत ही असणार नाहीत व गरीब ही असणार नाहीत. जीवन जगण्यासाठी जेवढी संपत्ती आवश्यक आहे

तेवढीच संपत्ती त्यांना दिली जावी. त्यांना स्वतःचे घर, जमीन, जूमला अशी खाजगी संपत्ती असणार नाही, त्यांची राहण्याची व जेवण्याची सोय राज्यसंस्थेमार्फत करण्यात येईल. प्लेटोने शासकांची जीवनर्याच दिली आहे शासक संपत्तीपासून दूर राहूनच राज्याची खरी सेवा करू शकतात. ते जेव्हा वैयक्तिक भूमी व संपत्ती धारण करू लागतील तेव्हा ते जनतेचे सेवक न राहता ते शोषणकर्ते ठरतील. आपल्या राष्ट्राच्या सर्वनाशाचा मार्ग ते मोकळा करतील.

प्लेटोला राज्याच्या संरक्षणाचे आणि शासनाचे कार्य अशाच व्यक्तींच्या हाती द्यायचे होते की ज्या साहसी व बुद्धीवादी असतील, प्रत्येकाला संपत्ती धारण करण्याची सवलत दिली गेली तर शासनकार्यात भाग घेण्यासाठी बुद्धी ही योग्यता न राहता संपत्ती हीच योग्यता राहिल असे प्लेटोला वाटत होते सर्बाईन च्या मते “शासनावर संपत्तीचा पडणारा भयानक प्रभाव पाहून तो दूर करण्यासाठी प्लेटोने संपत्तीचाच नाश केला.”

● स्त्रियांचा साम्यवाद

प्लेटोच्या साम्यवादात सैनिकांना व राज्यकर्त्यांना मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार तर नाहीच पण त्याचबरोबर त्यांना कुटूंब बाळगण्याचा अधिकार देखिल नाही. कुटूंबाच्या भरभराटीसाठी मालमत्ता ही वाढवावीच लागते. म्हणून त्यांना कुटूंबसंस्था करण्याचा अधिकारच दिला गेला नाही तर त्यांनी मालमत्ता जमा करण्याचा प्रश्नच येत नाही. यासाठी प्लेटोने कुटूंबसंस्थाही नष्ट केली आहे. असे म्हटले सर्बाईन म्हणतो की, ‘संपत्तीप्रमाणेच प्लेटोने विवाहसंस्थेचेही उच्चाटन केले आहे’ वैवाहिक जिव्हाळ्यामुळे राज्यकर्ते राज्यकारभाराकडे पुरेसे लक्ष देवू शकत नाहीत थोडक्यात राज्यकारभारावर चांगल्या प्रकारे लक्ष केंद्रीत करता यावे म्हणून त्याने स्त्रियांचाही साम्यवाद मांडला.

स्त्रियांचा साम्यवाद मांडण्यापाठीमागे प्लेटोचा आणखी एक उद्देश होता तो म्हणजे त्या काळी प्रचलित असलेल्या विवाहपद्धती मध्ये अनुरूप आणि चांगल्या व्यक्ती जवळ येत नव्हत्या. रोगट व अयोग्य स्त्री पुरुष एकत्र आल्याने निर्माण झालेली संतती ही सुद्धा दुबळी, शक्तीहीन व सत्वहीन अशी जन्माला येत असे. आदर्श राज्य निर्माण होण्यासाठी चांगला शासक वर्ग व साहसी सैनिक वर्ग आवश्यक असतो. त्यासाठी सुदृढ स्त्रिया व सुदृढ पुरुष यांच्या मिलनातून बलवान निरोगी प्रजा निर्माण होणे जरूरी होते. तरच उत्तम राज्यकर्ता वर्ग व सैनिक वर्ग त्यातून निर्माण होवू शकला असता. प्लेटोने निवडक स्त्री पुरुषांनाच एकत्र येण्याची परवानगी दिली आहे. अशा स्त्री पुरुषांना मुले होईपर्यंत एकत्र राहण्याची परवानगी असेल, मूल झाल्यानंतर स्त्री-पुरुष पुन्हा विभक्त राहतील अशा मुलांच्या संगोपनाची जबाबदारी राज्यसंस्थेवर सोपविली जाईल. प्लेटोच्या मते अशा पद्धतीने निर्माण होणारी मुले उत्तम प्रकृतीची आणि बुद्धीमान असतात. त्यांना योग्य शिक्षण दिले तर त्यातून आदर्श राज्यकर्ते निर्माण होऊ शकतात.

प्लेटोच्या या वरील विचारावर अशी टीका केली जाते की अशा मूलांचे संगोपन व संवर्धन शासनाने केल्याने त्यांना आपले आई-वडील ओळखू येणार नाहीत. त्यामुळे प्रेमाची व जिव्हाळ्याची भावना लोप पावेल परंतु याला प्लेटोचे उत्तर असे आहे की अशी मुले समाजातील सर्वच स्त्री-पुरुषांना आपल्या आई-वडीलांच्या ठिकाणी मानतील व समाजातील सर्वच स्त्री पुरुष या मुलांना आपलीच मुले समजतील साहजीकच समाजात प्रेमाची ऐक्याची भावना वाढीस लागेल.

● संपत्तीच्या साम्यवादावर करण्यात येणारी टीका

१) या साम्यवादात उत्पादक वर्गाला स्थान नाही

हा साम्यवाद फक्त वरच्या दोन वर्गापुरता मांडलेला असून तो समाजातील सर्व वर्गांची (घटकांची) काळजी घेत नाही म्हणून हा साम्यवाद नकारात्मक स्वरूपाचा आहे. वरच्या दोन वर्गापेक्षा संख्येने अनेक पट जास्त असलेल्या उत्पादक वर्गाकडे त्याने पूर्ण दुर्लक्ष केले आहे. त्यामुळे समाजाचे दोन भागात कृत्रीम विभाजन झाले आहे.

२) माणसाच्या स्वभावाकडे दुर्लक्ष

प्रत्येक माणसात संग्रह करण्याची प्रवृत्ती असते. आपली स्वतःची मालमत्ता असावी अशी आंतरिक इच्छा असते. परंतु या वरच्या दोन वर्गासाठी त्याने कोणतीच सवलत दिली नाही. त्यांना मालमत्ता धारण करण्याचा अधिकार नसल्यामुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्त्व विकासात अडथळा निर्माण होतो.

३) नैसर्गिक इच्छा नष्ट केली आहे

मालमत्ता बाळगणे ही प्रत्येक व्यक्तीची नैसर्गिक इच्छा असते. मालमत्तेचा अधिकार नष्ट करणे म्हणजे माणसाची नैसर्गिक इच्छा मारण्यासारखे आहे. म्हणूनच प्रगत जगात मालमत्तेचा हक्क कोणत्याही राष्ट्राने हिरावून घेतला नाही. साम्यवादी व्यवस्थेचा स्वीकार केलेल्या राष्ट्रांनी सुद्धा व्यक्तीचा मालमत्तेचा हक्क डावललेला नाही.

४) गुलामाबद्दल स्पष्टीकरण नाही

प्लेटोने उत्पादक वर्गास मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार दिला आहे. परंतु त्या काळी समाजाचा अविभाज्य भाग असणाऱ्या गुलामांना हा अधिकार आहे किंवा नाही याबद्दल प्लेटो काही सांगत नाही. बहूतेक गुलामांशिवाय राज्य आस्तित्वात राहू शकते हेच यातून प्लेटोला सूचवायचे असावे.

५) समाजाचे आर्थिक चित्र बदलत नाही

प्लेटोच्या मालमत्तेच्या साम्यवादामुळे समाजाचे आर्थिक चित्र बदलत नाही. खरे पाहता संपत्तीच्या साम्यवादामुळे समाजात होणारे बदल हे तळापासून व्हायला हवेत परंतु या साम्यवादात तसे होताना दिसत नाही. उत्पादकांवर त्याचा कोणताही परिणाम होताना दिसत नाही.

६) राज्य साध्य व्यक्ती साधन

राज्य हा अंतीम उद्देश मानून प्लेटोने व्यक्तीला साधन बनविले आहे. व्यक्तीने राज्यासाठी यंत्राप्रमाणे कार्य करणे चुकीचे आहे. राज्याप्रमाणे व्यक्तीलाही स्वतःचे व्यक्तीत्व आहे. या गोष्टीकडे प्लेटोने दुर्लक्ष केले आहे.

● स्त्रियांच्या साम्यवादावरील टीका

१) व्यक्तीच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचा विचार केला नाही

प्लेटोचा साम्यवाद हा समाजहिताच्या जाणिवेतून निर्माण झाला आहे. त्यामुळे त्याने मनुष्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तीचा विचार केला नाही. मनुष्य हा भावनाशील प्राणी आहे. कुटुंब करून राहणे त्याची सहज प्रवृत्ती आहे. परंतु प्लेटोने स्त्री-पुरुषांना एकमेकापासून अलग ठेवून त्यांच्या भावनांचा कोंडमारा केला आहे.

२) प्रजोत्पादनाची पद्धती कृत्रीम, अयोग्य, अनैतिक वाटते

सुदृढ व बुद्धीमान स्त्री पुरुषांना एकत्र आणून त्यांचा संयोग घडवून सर्वोत्तम नागरिक निर्माण करणे ही प्लेटोची कल्पना वास्तवात येणे कठीण आहे. अशा पद्धतीने जन्माला येणाऱ्या मुलांना आई-वडीलांचे प्रेम, वात्सल्य, ममता या गोष्टी मिळणार नाहीत आणि त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास होणार नाही.

३) प्लेटोने स्त्री-पुरुषांना पशूच्या पातळीवर आणून सोडले आहे

कृत्रीमरित्या स्त्री-पुरुषांनी मिलनासाठी एकत्र येणे हा सार्वजनिक व्यभिचार आहे. विकृती आहे. फक्त सुदृढ स्त्री-पुरुषांना वासना असते व दुर्बल स्त्री-पुरुषांना नसते; असे नाही त्यांच्या वासनेचे काय? हा प्रश्न अनुत्तरीत राहतो. फक्त पशूच मिलनापूरते एकत्र येतात मनुष्याचे तसे नसते.

४) राज्यकर्ते व सैनिक यांनी सामुदायिक जीवन जगण्याची कल्पना निरर्थक

संपत्ती व विवाह यापासून अलिप्त राहून निवडक बुद्धीवादी राज्यकर्त्यांनी राज्यकारभार करणे किती कठीण गोष्ट आहे, याची जाणिव असूनही प्लेटोने या विचारावर भर दिलेला आहे.

५) विवाह एक संस्कार

विवाह हा एक संस्कार असतो स्त्री व पुरुष फक्त संभोगासाठी एकत्र येतात ही प्लेटोची कल्पना चुकीची आहे. विवाह ही एक माणसाची नैसर्गिक गरज आहे याकडे प्लेटोने दुर्लक्ष केले आहे.

६) बालकांची मानसिक वाढ नीट होणार नाही

प्लेटोच्या साम्यवादामुळे बालकांची मानसिक वाढ नीट होणार नाही व मानसिक दृष्ट्या एक दुर्बल पीढी यातून निर्माण होईल, वात्सल्य, प्रेम, जिव्हाळा या गोष्टी लहान मुलांच्या निकोप वाढीसाठी अत्यंत आवश्यक असतात हे प्लेटो विचारात घेत नाही.

● ऑरिस्टॉटलने केलेली टीका

प्लेटोचा शिष्य आणि महान विचारवंत ऑरिस्टॉटल याने ही प्लेटोच्या साम्यवादावर टीका केली आहे.

१) प्लेटोच्या साम्यवादामुळे राज्यात एकता निर्माण होण्याऐवजी संघर्ष व फुटीर वृत्ती वाढीस लागेल असे तो म्हणतो.

- २) उत्साहाने काम करण्यासाठी आणि व्यक्तीविकासासाठी संपत्ती आवश्यक असते. प्लेटोचा साम्यवाद व्यक्तीविकासास घातक आहे. असे अ‍ॅरिस्टॉटल म्हणतो.
- ३) संपत्ती माणसाला भ्रष्ट बनविते या एकाच गोष्टीकडे प्लेटो लक्ष केंद्रीत करतो. परंतु संपत्तीही प्रेरणाशक्तीदेखील आहे ही गोष्ट प्लेटो विसरतो. याकडे अ‍ॅरिस्टॉटल लक्ष वेधतो.
- ४) प्लेटोचा संपत्तीचा साम्यवाद हा ऐतिहासिकदृष्ट्या देखील दोषपूर्ण ठरतो. कारण ही साम्यवादी व्यवस्था जर खरोखरच चांगली असती तर ती समाजाने कधीतरी उपयोगात आणली असती.
- ५) स्त्री संबंधीचा साम्यवाद समाजात अनैतिकता पसरवितो. सुंदर स्त्रीसाठी पुरुषांमध्ये भांडणे होतील. पुरुष हा सौंदर्यवान स्त्रीकडे आकर्षित होतो. स्त्रीच्या सामुहिक स्वामित्वाच्या योजनेने अराजकता निर्माण होईल.
- ६) आई, वडील, मुलगा, मुलगी, भाऊ, बहीण यांना एकमेकांचे नाते माहित असणार नाहीत. त्यामुळे संभोगाच्या बाबतीत पशुमध्ये आढळणारी अनैतिकता निर्माण होईल.
- ७) कुटूंब ही नागरीजीवनाची प्राथमिक पाठशाळा आहे असे म्हटले जाते पण प्लेटोच्या साम्यवादाने कुटूंबसंस्थाच राहणार नाही. त्यामुळे आदर्श नागरिकही निर्माण होणार नाहीत.
- ८) राज्यातील सार्वजनिक मुलांची अवस्था अनाथालयातील मुलांसारखी होईल. त्यांची योग्य वाढ होणार नाही.
- ९) प्लेटोच्या साम्यवादाने उत्पादक वर्गाची उपेक्षा केली आहे. वास्तविक साम्यवाद प्रथम उत्पादक वर्गावरच लागू करायला हवा होता.
- १०) प्लेटोचा स्त्रीसंबंधीचा साम्यवाद मानवी नैतिकतेच्या आणि पावित्रतेच्या कल्पनेवर जोरदार प्रहार करणारा आहे. व्यक्ती व कुटूंबाचा बळी देऊन एकतेचा प्रयत्न करणे कधीच उचित मानले जाऊ शकत नाही. असे अ‍ॅरिस्टॉटल म्हणतो.

प्लेटोच्या साम्यवादावर कितीही टीका झाली असली तरी प्लेटोचा साम्यवाद मांडण्यापाठीमागील उदात्त हेतू आपणास विसरता येणार नाही. राज्यकर्ते मोहाने भ्रष्ट होतात हे सार्वकालिक सत्य नाकारता येणार नाही. त्यासाठी प्लेटोचा उपाय अतिशयोक्तीपूर्ण वाटत असला तरी त्यापाठीमागचा त्याचा सद्हेतू आपणास विसरता येणार नाही.

प्लेटोचा साम्यवाद व आधुनिक साम्यवाद साम्य भेद

साम्य :

- १) प्लेटो त्याच्या आदर्श राज्यासमोर व्यक्तीला काही महत्त्व देत नाही. मनुष्य राज्यात राहूनच आपल्या उद्देशांची पूर्ती करू शकतो.
आधुनिक साम्यवादातही व्यक्तीला काहीच स्थान नाही, मनुष्य म्हणजे राज्यरूपी यंत्राचा केवळ एक भाग आहे.
- २) प्लेटो हा तत्त्वज्ञ राज्यकर्ते व सैनिक या वर्गाकडे राजकारभाराची सूत्रे देतो तर आधुनिक साम्यवादात मार्क्स कामगारवर्गाच्या हाती सत्ता देतो.

- ३) प्लेटो आपल्या साम्यवादी राज्यात अधिकारापेक्षा कर्तव्यावर भर देतो. आधुनिक साम्यवाद देखील कर्तव्यावर अधिक भर देतो.
- ४) मनुष्यातील स्वार्थी वृत्तीकडे प्लेटोने लक्ष केंद्रीत केले आहे. मार्क्सनेसुद्धा माणसाच्या स्वार्थी वृत्तीकडेच अधिक लक्ष दिले आहे.
- ५) प्लेटोचा साम्यवाद हा शासक व सैनिकवर्ग यांना खासगी संपत्ती ठेवण्यास प्रतिबंध करतो. आधुनिक साम्यवाद देखील खासगी संपत्तीचा विरोध करतो.
- ६) दोन्ही साम्यवादांनी माणसाच्या नैसर्गिक सहजप्रवृत्तीकडे दुर्लक्ष केले आहे. संपत्ती साठविणे, स्वातंत्र्यसुख उपभोगणे या मानवी मूलभूत प्रवृत्ती आहेत परंतु प्लेटो आणि मार्क्स या दोघांनीही मूलभूत प्रवृत्तींना महत्त्व दिले नाही.
- ७) प्लेटोचा साम्यवाद राज्यात एकता स्थापन करण्याचा प्रयत्न करतो. आधुनिक साम्यवाद आर्थिक समानता स्थापित करून राज्यात एकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो.

भेद -

- १) प्लेटोचा साम्यवाद संपूर्ण समाजाला लागू पडत नाही. तो फक्त शासक व सैनिक यांच्यासाठीच आहे. तो उत्पादक वर्गाला लागू होत नाही.
तर आधुनिक साम्यवाद हा विशिष्ट वर्गासाठी नसून तो सर्व समाजाला लागू होतो.
- २) प्लेटोच्या साम्यवादात वर्ग कायम राहतात, राज्य कायम राहते.
तर आधुनिक साम्यवादात मात्र वर्गविहिन समाजाची कल्पना आहे. श्रमिकांच्या हुकूमशाहीनंतर राज्य नष्ट होते.
- ३) प्लेटोचा साम्यवाद आर्थिक आणि कौटुंबिक असा दोन्ही प्रकारचा आहे. मात्र आधुनिक साम्यवाद हा फक्त आर्थिक आहे.
- ४) प्लेटोच्या साम्यवादाची कल्पना नगरराज्यातील अराजकतेमधून निर्माण झाली तर आधुनिक साम्यवादाची कल्पना आर्थिक विषमतेमधून निर्माण झाली आहे.
- ५) प्लेटोचा साम्यवाद एका राज्यापुरताच मर्यादित आहे. सर्व नगरराज्यांना एकत्र आणण्याचे स्वप्न प्लेटोने कधीच पाहिले नाही. आधुनिक साम्यवाद मात्र सार्वत्रिक स्वरूपाचा आहे. तो एक नवी व्यवस्था निर्माण करू इच्छितो, त्यामध्ये जगातील सर्व कामगारांची एकजूट आवश्यक आहे.
- ६) प्लेटोच्या साम्यवादात उत्पादनाच्या साधनावर राज्याचा अधिकार नव्हता परंतु आधुनिक साम्यवादात उत्पादनाची साधने ही राज्याच्या मालकीची असलेली दिसतात.
- ७) प्लेटोचा साम्यवाद ही नैतिकता व अध्यात्म यावर आधारलेला होता. परंतु आधुनिक साम्यवाद हा पूर्णपणे आर्थिक घटकांवर आधारलेला आहे.

- ८) प्लेटोच्या साम्यवाद कधीही प्रत्यक्षात येवू शकला नाही तो फक्त आदर्शच राहिला कोणत्याही देशाने त्याचा स्वीकार केला नाही. परंतु आधुनिक साम्यवाद मात्र व्यावहारीक स्वरूपाचा आहे. आज जगातील अनेक राज्ये आधुनिक साम्यवादाच्या प्रभावाखाली आहेत.
- ९) प्लेटोचा साम्यवाद हा उत्पादन वर्गाशी संबंधित नाही त्यावर त्याचा काहीही परिणाम होत नाही. उत्पादनाची व्यक्तीवादी पध्दती तो बदलत नाही आधुनिक साम्यवाद मात्र आर्थिक व्यक्तीवादाच्या विरोधी आहे. उत्पादनाच्या सर्व साधनावर तो राज्याची मालकी सांगतो.
- १०) प्लेटोच्या साम्यवादापाठीमागील कारण म्हणजे अॅथेन्स नगर राज्याचे होत असलेले अधःपतन होय. परंतु आधुनिक साम्यवाद उदयास येण्याचे कारण म्हणजे औद्योगिक क्रांतीचे निर्माण केलेले भयानक प्रश्न. विशेषतः आर्थिक विषमतेचा प्रश्न. या दोन्ही साम्यवादांचा उदय वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीवर झाला.

अशा रीतीने प्लेटोचा साम्यवाद व आधुनिक साम्यवाद यामध्ये असलेला फरक दिसून येतो. प्लेटोने मांडलेला साम्यवाद तार्किक व काल्पनिक स्वरूपाचा होता. त्यामुळे तो कधीही आस्तित्वात आला नाही उलट आधुनिक साम्यवाद हा व्यवहारवादावर आधारलेला असल्याने विविध देशात साम्यवादी विचाराची राज्ये निर्माण झालेली दिसतात.

प्लेटोचा तत्वज्ञ राजा (Plato's Philosopher King)

रिपब्लिक ग्रंथाच्या पाचव्या व सहाव्या भागात तत्वज्ञ राजाचे सविस्तर वर्णन प्लेटोने केले आहे. तो म्हणतो की, जो पर्यंत राजे तत्वज्ञ बनणार नाहीत आणि राजे हे तत्वज्ञ असणार नाहीत तो पर्यंत नगरराज्यांचा नाश होत राहणे हे अटळ आहे. प्लेटोला आदर्शराज्य निर्मितीसाठी आदर्श असे तत्वज्ञ राज्यकर्ते निर्माण करायचे होते. त्याच्यामते राज्यात फारच थोडे लोक असे असतात की, जे बुद्धिवान व कार्यक्षम असतात. राज्यकारभार पाहण्यासाठी कुशल, बुद्धिमान आणि निस्वार्थी व्यक्तींची आवश्यकता असते. तत्वज्ञानी शासक स्वार्थापासून दूर राहून विवेकाने शासन करतील आणि अशा वेळी अॅथेन्सची विस्कटलेली घडी पूर्ववत होईल असे प्लेटोला वाटत होते व या परिस्थितीतून प्लेटोला तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांची कल्पना सुचलेली होती. रिपब्लिक या ग्रंथाच्या आठव्या व नवव्या भागात प्लेटोने आपल्या शेजारच्या देशातील अनेक राज्यांचा परामर्श घेवून तत्वज्ञ राजाची निकड स्पष्ट केली आहे. अॅथेन्सची लोकशाही, स्पार्टाची अल्पजनशाही, आणि सिरॅक्यूजची हुकूमशाही हे प्रकार व्यर्थ व वाईट आहेत. कारण त्यात तीव्र व्यक्तिवाद आणि स्वार्थ फार बोकाळला होता. अॅथेन्सवर तर अज्ञानाचा प्रचंड पगडा होता. अशावेळी राज्याची सूत्रे तत्वज्ञ, बुद्धिमान व्यक्तीच्या हातात दिली तर अॅथेन्सची विस्कटलेली घडी पूर्ववत होईल असे प्लेटोला वाटत होते. या परिस्थितीतूनच प्लेटोला तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांची कल्पना सूचली होती.

प्लेटोच्या मते, तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांच्या अंगी पुढील गुण असावेत

- तत्वज्ञ राज्यकर्ता (शासक) बुद्धिमान व सुदृढ असावा, शासनकर्त्याला नैतिक, अध्यात्मिक व तात्त्विक दृष्टीकोणातून शिक्षण दिले पाहिजे. राज्यकर्ता हा सदगुणी असला पाहिजे. त्याचबरोबर तो संपत्ती व स्त्रिया कुटूंब यापासून दूर असला पाहिजे. तो निस्वार्थी, कर्तव्यदक्ष व प्रजाहितदक्ष असावा,

त्याने सामुदायिक जीवन जगावे व समाजहित साधावे, समाजाला नियंत्रीत करण्याची शक्ती त्याच्या ठिकाणी असावी. शासनकर्ता हा नितीमान, व्यवहारी मुत्सद्दी व संयमी असला पाहिजे.

अशा पद्धतीने तत्वज्ञ शासनकर्त्यांच्या अंगी कोणत्या पात्रता आवश्यक आहेत हे सांगून, तत्वज्ञ राज्यकर्ते सत्ताधारी झाले तर नगर राज्यातील दोष नाहिसे होवून प्रजा सुखी होईल, असे प्लेटोला वाटते. प्लेटोच्या मते “जो पर्यंत तत्वज्ञ राजे बनत नाहीत किंवा या जगातील राजे व राजपूत्र तत्ववेत्त्यांची तर्कबुद्धी व बौद्धिक पात्रता संपादन करीत नाहीत, तोपर्यंत नगरराज्ये दोषमुक्त होऊ शकणार नाहीत. राजकीय तत्वज्ञान व राजकीय सत्ता एकत्र आल्याशिवाय नगरराज्ये आदर्श बनणार नाहीत अशी प्लेटोची धारणा होती. तत्ववेत्ते सत्ताधारी झाल्याशिवाय किंवा सत्ताधारी तत्ववेत्ते झाल्याशिवाय समाज सुव्यवस्थित होणार नाही.”

राज्यकर्ते बुद्धिमान व तत्वज्ञ होण्याकरिता प्लेटोने शिक्षण योजना मांडली होती. राज्यकर्त्या वर्गाने वयाच्या पस्तीस वर्षांपर्यंत शिक्षण घेऊन ज्ञान संपादन करावे आणि नंतर व्यवहारज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी पाच-दहा वर्ष सेवा करावी असे सूचविले आहे. प्लेटोने तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांच्या संदर्भात आचारसंहिता सांगितली आहे.

- तत्वज्ञ राज्यकर्त्यांने न्याय प्रस्थापित होण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला तीच्या कुवतीनुसार काम द्यावे.
- राज्याच्या शिक्षणपद्धतीवर नियंत्रण ठेवून तिचे संचलन करावे.
- राज्याची लोकसंख्या माफक असावी या दृष्टीने लक्ष ठेवावे.
- खाजगी संपत्तीवर योग्य नियंत्रण ठेवून व्यक्तीला अधिक श्रीमंत किंवा अधिक गरीब बनू देवू नये.

तत्वा राजा सिद्धांताचे परीक्षण

१) राजाची हुकूमशाही निर्माण होते

प्लेटोचा तत्वज्ञ राजा हा कोणत्याही नियमांती, कायद्याने बांधलेला नव्हता. राजा कितीही बुद्धिवान, तत्वज्ञ असला तरी त्याला सत्तेचा मोह भ्रष्ट करतोच करतो. सत्ता जितकी जास्त वापरली जाते तसा सत्तेचा जास्त दुरुपयोग होतो हे इतिहासाने वारंवार सिद्ध केले आहे. प्लेटोचा तत्वज्ञ राजा त्याला कसा काय अपवाद ठरू शकेल त्याचा राजासुद्धा अनियंत्रीत, अमर्याद, निरंकुश राज्यकर्ता बनू शकतो.

२) तत्वज्ञ राज्यकर्ता ही कल्पना एकांगी व अपूर्ण वाटते

तत्वज्ञ राज्यकर्ता ही कल्पना केवळ दोन वर्गांपरती मर्यादित होती. उपजिवीकेची साधने निर्माण करणाऱ्या वर्गातील लोकांना तत्वज्ञ राजा होता येणार नाही. त्यामुळे प्लेटोची तत्वज्ञ राजकर्ता ही कल्पना एकांगी व अपूर्ण वाटते.

३) तत्त्वज्ञ राजकर्ता गूढ कल्पनेत रमण्याची शक्यता

प्लेटोचा तत्त्वज्ञ राजकर्ता हा आपल्या तार्किक बुद्धिच्या व अनुभवाच्या आधारे भविष्यकालीन किंवा भूतकाळात गढून राहण्याची शक्यता असल्याने त्याचे वर्तमानकाळातील घडामोडीकडे दुर्लक्ष होण्याचा दाट संभव असतो.

४) अकार्यक्षम राज्यकारभार

त्वरित निर्णय आणि निर्णयाची शीघ्र अंमलबजावणी हे कोणत्याही कार्यक्षम राज्यकारभाराचे गमक असते परंतु तत्त्वज्ञानी राजा मनन चिंतन यात एवढा व्यस्त झालेला असेल की, त्याला कोणतेही निर्णय त्वरित घेता येणार नाहीत. ज्यावेळी परकीय राज्य आक्रमण करते अशावेळी जलद निर्णयाची आवश्यकता असते.

५) आवश्यक शिक्षणाची तरतूद नाही

राज्यकारभार करायचा असेल तर केवळ तत्त्वज्ञान उपयोगाचे नाही. राज्यकारभार सुव्यवस्थितपणे चालविण्यासाठी इतर आवश्यक बाबींचे शिक्षणही घ्यावयास हवे, त्याची दखल प्लेटोने घेतलेली नाही. उदा. अर्थशास्त्राचे, राज्यशास्त्राचे, मुत्सद्देगिरीचे ज्ञान, सैनिक प्रशिक्षण या बाबतीत राजा पारंगत असावयास हवा. परंतु प्लेटोने ते आवश्यक मानले नाही. यातून आदर्श प्रशासक कसा निर्माण होईल? चांगले शासन तरी कसे निर्माण होईल. केवळ गणित व तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास केलेला राजा कार्यक्षम प्रशासक बनू शकणार नाही.

६) तत्त्वज्ञ राजांची उदाहरणे नाहीत

तत्त्वज्ञ राजे जगाच्या इतिहासात अपवादात्मक होऊन गेले. उदा. ऑस्ट्रियाचा दुसरा जोसेफ असे राजे राज्यकारभारात यशस्वी होत नाहीत. लोकांमध्येही ते लोकप्रिय होऊ शकत नाहीत. असे राजे प्रजेला विश्वासात न घेता एकाएकी क्रांतिकारी निर्णय घेतील. लोकांच्या भावनेची ते कदर करतील याची खात्री देता येत नाही. फार दूरवरच्या भविष्याचा विचार करताना किंवा भूतकाळाचा विचार करताना वर्तमानकाळाशी त्याचा संपर्क संपूर्णपणे तुटतो. तत्त्वज्ञानात अधिक रमलेला प्रशासक तऱ्हेवाईक प्रवृत्तीचा बनतो व तऱ्हेवाईक व्यक्तीने चालविलेला राज्यकारभार अन्यायी असमतोल व अप्रिय बनू शकतो.

१.२.६ प्लेटोचे आदर्श राज्य (Ideal State)

प्लेटोने आदर्शराज्यविषयक कल्पना त्याच्या 'रिपब्लिक' या ग्रंथात मांडली आहे. त्यावेळी ग्रीक राज्यात पसरलेली अराजकता पाहूनच प्लेटोने आदर्श राज्याची कल्पना मांडली आहे. व्यक्तीला चांगले जीवन जगता यावे यासाठी आदर्श राज्य आवश्यक आहे असे प्लेटोला वाटते. आदर्श राज्याचे चित्र रंगविताना प्लेटो व्यवहारवादाकडे दुर्लक्ष करतो. त्याचे आदर्श राज्य म्हणजे ग्रीकमधील वाईट गोष्टींचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न होतो. अशा राज्याचा राजा तत्त्वज्ञानी असावा असा त्याचा अट्टाहास होता. "जोपर्यंत तत्त्वज्ञानी राजा राज्य करणार नाही तोपर्यंत राज्याचे कल्याण होणार नाही." प्लेटोच्याच शब्दात "Until philosophers and kings or the kings and Princes of this world have the spirit & power of philosophy, cities will never have rest from their

evils." प्लेटोच्या मते, राज्य म्हणजे व्यक्तीचे विशाल रूप होय. जशा पद्धतीने व्यक्ती निर्माण होतात आणि त्यांचे कार्य चालते, तशा पद्धतीने समाज बनत असतो. समाजाच्या गरजा भागविण्यासाठी तीन वर्ग असतात. राज्यकर्त्यांचा वर्ग, संरक्षकांचा वर्ग, उत्पादकांचा वर्ग, या तीन वर्गांच्या माध्यमातून राज्याचे संवर्धन होत असते. माणसाच्या शरीरात पोट, छाती व मेंदू हे तीन भाग वासनापूर्ती, संरक्षण, व नियंत्रण ही कामे करीत असतात, त्याचप्रमाणे समाजातील हे वर्ग राज्याची कार्ये करीत असतात. आदर्श नागरिक निर्माण करणे हे राज्याचे मुख्य कार्य होय. आदर्श राज्यातच मनुष्याला चांगले जीवन जगता येते. माणसाच्या सर्व गरजा आदर्श राज्यातच पुऱ्या होतात. आदर्श राज्याची उभारणी न्यायावर झालेली असते.

प्लेटो आपल्या आदर्श राज्याची रचना तीन प्रकारे मांडतो (१) पुरुष व स्त्रिया समान आहेत, त्यामध्ये फरक असेल तर तो फक्त अंशाचा आहे, प्रकाराचा नाही, त्यांना सारखेच शिक्षण मिळावे व सारखीच सार्वजनिक कार्ये पार पाडता यावीत. (२) प्लेटोने कुटूंबव्यवस्था नाहीशी करून साम्यवादाची निर्मिती करावी असे सूचविले आहे. हा साम्यवाद स्त्रियांचा व संपत्तीचा, मालमत्तेचा असेल (३) तत्त्वज्ञानी राजाची सत्ता स्थापन व्हावी असे तो सूचवितो.

आदर्श राज्याची वैशिष्ट्ये

१) तत्त्वज्ञ राज्यकर्ते : आदर्श राज्यात राज्याची संपूर्ण सत्ता ही तत्त्वज्ञ राजाच्या हाती आहे. राज्याच्या अग्रभागी हा तत्त्वज्ञानी राजा आहे. तो संपूर्णपणे ज्ञानी असल्याने भावना व विकार यांचे त्याच्यावर नियंत्रण राहणार नाही. त्याला कोणाबद्दलही द्वेष व आकस असणार नाही. तो सत्याचा व आदर्शाचा मुर्तीमंत प्रतिक आहे. ज्ञानाचा अविष्कार आहे. त्यामुळे त्यास राज्याच्या हिताची दूरदृष्टी लाभलेली असते. तोच राज्याचे खरे कल्याण साधू शकतो. त्याच्या प्रत्येक कृतीमध्ये सद्गुणांचे प्रतिबिंब ठळकपणे दिसते. तो लिखित कायदे आणि चंचल लोकमत यांच्या पेक्षा श्रेष्ठ असतो. म्हणजेच यांचे त्याच्यावर बंधन नसते.

२) आदर्श नागरिक : प्लेटोच्या मते, नगरराज्यात नागरिकांची संख्या ५०४० एवढी असावी. सुजाण, सुसंस्कृत नागरिक निर्माण करणे म्हणजे अदर्श राज्य निर्माण करणे होय. कारण 'जसे नागरिक तसे राज्य' या नियमानुसार आदर्श नागरिकच आदर्श राज्य निर्माण करू शकतील असे प्लेटोला वाटत होते. यामुळे प्लेटोने नगरराज्यातील लोकांच्या शिक्षणाकडे, आरोग्याकडे आस्थेने लक्ष देवून विविध योजना सुचविल्या होत्या.

३) न्यायव्यवस्था : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात न्यायाला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. अर्थात न्याय शब्द आपण रोज व्यवहारात वापरतो त्या अर्थाने प्लेटो हा शब्द वापरत नाही. त्याच्या मते "न्याय म्हणजे स्वतःच्या वाट्याला आलेले कार्य प्रामाणिकपणे करणे आणि दुसऱ्याच्या कार्यात हस्तक्षेप न करणे होय". न्यायाचा हा धागा सर्व समाजास एकतेच्या सूत्रात बांधतो. विविध कार्यासाठी सुयोग्य असलेल्या विविध व्यक्ती एकत्र येतात व आदर्श राज्याच्या विकासास हातभार लावतात. प्रत्येक व्यक्ती तीचे कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडते, ती इतरांच्या क्षेत्रात ढवळाढवळ करीत नाही. प्लेटोच्या मते न्याय म्हणजे ज्या व्यक्तीस जे योग्य आहे गरजेनुसार व क्षमतेनुसार देणे होय.

४) राज्य नियंत्रित शिक्षणपद्धती : तत्त्वज्ञ राज्यकर्ते व संरक्षक अधिकारी यांच्यासाठी प्लेटोने आदर्श शिक्षणपद्धती सूचविली आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीला तिच्या कर्तव्याची जाणिव होते. म्हणून नागरिकांना विशिष्ट पद्धतीचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी राज्याच्या नियंत्रणाखाली शिक्षणाचे कार्य चालले पाहिजे.

५) राजाची हुकूमशाही नसते : आदर्श राज्यामध्ये राजाकडे सर्वाधिकार असले, तो कायदा, चालिरीती, लोकमत या सर्वापलीकडे तो असला तरी तो हुकूमशहा नसतो. कारण तो न्यायी राजा असतो. राज्याचे हित पाहणारा तो प्रजाहितवादी राज्यकर्ता आहे. तो राज्याच्या मूलभूत तत्वांचा भंग करत नाही. रूढ अर्थाने तो हुकूमशहा असला तरी उपकारकर्ता हुकूमशहा आहे.

६) कर्मसिद्धान्ताचा अवलंब : आदर्श राज्यात कर्म सिद्धान्ताचा अवलंब केला पाहिजे. प्लेटोच्या मते, कर्मसिद्धान्त म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीने आयुष्यभर तिच्या वाट्याला आलेले काम प्रामाणिकपणे करत रहावे आणि इतरांच्या कामात हस्तक्षेप करू नये. राज्यातील नागरिकांना जी कामे वाटून दिली जातात, ती कामे त्यांनी आपल्या योग्यतेनुसार, पात्रतेनुसार पार पाडली पाहिजेत. जेव्हा समाजघटकातील तीन वर्ग आपआपली कार्ये जाणिवपूर्वक, जबाबदारीने पार पाडतील त्यावेळी राज्य आणि समाज आदर्श होईल. आदर्श राज्यातच समाजाच्या गरजा भागविल्या जातील.

७) राज्याचे तीन वर्गात विभाजन : आदर्श राज्यात निर्माण होणाऱ्या न्यायव्यवस्थेनुसार प्लेटोने समाजघटकांचे तीन वर्गात विभाजन केले आहे. पहिला वर्ग हा राज्यकर्त्यांचा असून तत्त्वज्ञ राजकर्ते हे त्याच्या अग्रभागी आहेत. राज्याची सर्व सत्ता ही तत्त्वज्ञ राज्याच्या हाती असते. दुसरा वर्ग हा सैनिकांचा आहे. राज्याचे परचक्रापासून संरक्षण करणे हे त्यांचे काम आहे. आणि समाजघटकांचा तिसरा वर्ग आहे तो उत्पादकांचा, श्रमीकांचा, कष्टकऱ्यांचा या वर्गाला उत्पादकाचे काम करावे लागते. राज्यातील विविध वस्तुंचे उत्पादन हा वर्ग करतो. प्रत्येक वर्ग अशा पद्धतीने त्यांच्या वाट्याचे कार्य पार पाडतो. यातील पहिले दोन वर्ग उच्च समजले जातात. उत्पादकांच्या वर्गाला समाजातील कनिष्ठ प्रतिचा वर्ग मानल्यात आले आहे. अशा रितीने समाजाचे तीन वर्गात विभाजन करून कार्यविशेषज्ञतेचा सिद्धान्त सांगितला आहे.

८) साम्यवाद : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात साम्यवादाचा स्वीकार करण्यात आला आहे. त्याचा साम्यवाद हा दुहेरी प्रकारचा आहे. स्त्रियांचा साम्यवाद व संपत्तीचा साम्यवाद मांडून आदर्श राज्याची उभारणी करण्याचे ठरविले होते. प्लेटोचा साम्यवाद हा फक्त वरच्या दोन वर्गांनाच लागू आहे. वरच्या दोन वर्गांना संपत्ती बाळगता येणार नाही. त्यांना कुटुंबसंस्थाही नसेल, संपत्ती व स्त्री हे दोन मोह राज्यकर्त्यांना कर्तव्यापासून दूर सारतात. म्हणून त्यांनी या मोहापासून अलिप्त राहून राज्यकारभार करावा असे तो सूचवितो.

९) कला व साहित्य यावरती बंधने : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात कला, साहित्य यावर बंधने आहेत. कला व साहित्याच्या क्षेत्रात जी निर्मिती होईल, त्यावर राज्याचे संपूर्ण नियंत्रण असेल. राज्याच्या देखरेखीखाली ते वाढू शकते. कला व साहित्याच्या क्षेत्रात संपूर्ण स्वातंत्र्य दिले गेले तर आदर्श राज्याची उभारणी उत्कृष्ट पद्धतीने होणार नाही. राज्यातील तरूण पिढीवर विकृत साहित्याचा वाईट परिणाम होईल. त्यासाठी कला व साहित्यावर राज्याचे संपूर्ण नियंत्रण असणे आवश्यक आहे, असे तो मानतो.

१०) स्त्री-पुरुषांना समान दर्जा : प्लेटोने आदर्श राज्यात स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समान दर्जा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्यामते पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांना समान शिक्षण द्यावे. त्यांच्या शक्तीचा, सामर्थ्याचा राज्यासाठी उपयोग करून घ्यावा. स्त्रियांना राज्यकारभारात समाविष्ट करून न घेणे म्हणजे अर्धी शक्ती वाया घालविण्यातील प्रकार आहे. पुरुषांतील सर्वच गुण स्त्रियांमध्येही असतात असे प्लेटो म्हणतो.

११) सर्वकष सत्तावादी राज्य : प्लेटोचे आदर्शवादी राज्य हे निरंकुश, अमर्यादित व सर्वकष सत्तावादी राज्य आहे. सर्व कला, साहित्य यावर राज्याचे नियंत्रण असल्याने हे राज्य सर्वकष सत्तावादी बनले आहे. हे राज्य व्यक्तीजीवनाच्या सर्व भागास स्पर्श करते. राज्याच्या नियंत्रणापासून कोणीही मुक्त नाही. इथे हेही ध्यानात घेतले पाहिजे की, हा सर्वकष सत्तावादसुद्धा आदर्श स्वरूपाचा आहे.

१२) राज्य घटनेशिवायचे आदर्श राज्य : प्लेटोच्या आदर्श राज्याला राज्यघटनेची आवश्यकता नाही. कारण या राज्यातील व्यक्ती इतक्या पूर्णत्वास पोहचल्या आहेत की, त्यांना राज्यघटनेची आवश्यकताच वाटत नाही. कायदा व राज्यघटना माणसाच्या अपूर्णतेचे लक्षण आहे. प्लेटो तर म्हणतो की, कायद्याचा उपयोग केव्हाच नसतो. गुंड व्यक्तीसाठी कायद्याचा असूनही उपयोग नाही, तर सज्जन व्यक्तींना कायद्याची आवश्यकता नसते. एकंदरीत आदर्श राज्यासाठी कायदा व राज्यघटना यांची आवश्यकता नाही असे प्लेटो म्हणतो.

प्लेटोच्या आदर्श राज्याचे परीक्षण

प्लेटोने मांडलेली आदर्श राज्याची कल्पना कितीही चांगली असली तरी ती कल्पनारम्य, स्वप्नरंजनात्मक, अव्यवहार्य व अवास्तव अशी आहे. प्लेटोच्या आदर्श राज्यावर पुढीलप्रमाणे टीका करण्यात येते.

१) आदर्श राज्याचे विचार काल्पनिक वाटतात : प्लेटोच्या आदर्श राज्याची कल्पना तात्त्विक स्वरूपाची वाटते. प्रत्यक्ष व्यवहारात अदर्श राज्य निर्माण होणे कठीण आहे, हे स्वतः प्लेटोने त्याच्या 'दि लॉज' या ग्रंथात मान्य केले आहे. कारण त्याने वर्णन केलेला 'तत्त्वज्ञ राजा' निर्माण होऊ शकणार नाही. विवाह, कुटूंब यापासून अलिप्त राहून राज्यकारभार करणारे राज्यकर्ते मिळणे दुर्मिळ आहे.

२) उत्पादक वर्गाकडे दुर्लक्ष : आदर्श राज्याची उभारणी करताना प्लेटोने उत्पादक वर्गाकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केले आहे. त्यांना राज्यात तो कोणत्याही प्रकारचे स्थान देत नाही. फक्त उत्पादक म्हणून त्यांनी यंत्रवत जीवन जगायचे आहे. प्लेटोने बुद्धिवादी वर्गास फारच महत्त्व दिले. तसे उत्पादकांना फारच कमी लेखले आहे. उत्पादकांच्या विकासाची कोणतीही योजना प्लेटोने मांडलेली नाही.

३) सदोष शिक्षण पद्धती : प्लेटोच्या आदर्श राज्यातील शिक्षणपद्धतीसुद्धा सदोष आहे. ती प्रदीर्घ चालणारी कंटाळवाणी अशी आहे. वयाच्या चाळीसाव्या वर्षापर्यंत चालणारे शिक्षण कोणत्याही शिक्षण किंवा मानसशास्त्रीय पद्धतीत बसत नाही. त्याचबरोबर तळागाळातील लोकांसाठी, उत्पादकांसाठी त्याने कोणतीही शिक्षणपद्धती सांगितली नाही. त्याचा परिणाम असाही होऊ शकतो

की बहुसंख्येने असणाऱ्या या वर्गात असंतोषाचा भडका उडू शकतो. कनिष्ठ वर्गातील लोकांनी तसेच राहावे अशी ही प्लेटोची आदर्श राज्याची कल्पना आहे.

४) आदर्श राज्याची कल्पना व्यक्तीस्वातंत्र्यास मारक : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात व्यक्तीला गौण स्थान दिले असून राज्याला आदर्श मानण्यात फार मोठी चूक केली आहे. आधुनिक काळात राज्य हे व्यक्तीविकासाचे साधन मानले जाते. या राज्यात प्लेटोने व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर बंधने घातली आहेत. ती व्यक्तीविकासाच्या दृष्टीनेही मारक ठरतात.

५) तत्त्वज्ञ राजाची कल्पना अव्यवहार्य : प्लेटोची तत्त्वज्ञ राजाची कल्पना अव्यवहार्य आहे. आदर्श राज्याच्या सर्वोच्च पदी तत्त्वज्ञ राजा आहे. तत्त्वज्ञ राजा हा उत्कृष्ट व्यक्ती बनू शकेल. परंतु तो उत्कृष्ट प्रशासक बनू शकणार नाही. प्लेटोचा तत्त्वज्ञ राजा हा जरी ज्ञानी असला तरी तो ज्ञानी मनुष्य राज्यकारभारापेक्षा मनन चिंतनाकडेच अधिक वेळ देईल. तो आदर्श प्रशासक बनू शकणार नाही. त्याचबरोबर एकदा त्याच्या हाती सत्ता आल्यावर असा राजा अनियंत्रित, निरंकुश बनणार नाही हे कशावरून ?

६) गुलामगिरीकडे दुर्लक्ष : प्राचीन ग्रीसमध्ये प्लेटोच्या काळात माणसाला जनावराप्रमाणे वागणूक देणारी गुलामगिरीची प्रथा अस्तित्वात होती. प्लेटोने त्याच्या आदर्श राज्यात गुलामगिरीचे समर्थन केले नसले तरी त्याच्या आदर्श राज्यात गुलामांचे स्थान काय, याविषयी प्लेटोने मौन बाळगले आहे किंवा त्यांच्या मुक्तीची कोणतीही योजना सांगितली नाही. त्या काळातील समाजातील एवढा मोठा वर्ग दुर्लक्षित, उपेक्षित राहणे चांगले नाही. याचा अर्थ असा की गुलामगिरी वाईट आहे हे मानावयास प्लेटो तयार नाही.

७) कायद्यापेक्षा व्यवहाराला जास्त महत्त्व : प्लेटोने त्याच्या आदर्श राज्यात कायद्यापेक्षा व्यवहाराला जास्त महत्त्व दिले आहे. किंबहुना त्याच्या आदर्श राज्यात कायद्याचे अस्तित्त्वच नाही. त्याच्या आदर्श राज्यातील तत्त्वज्ञ राजा हा कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ मानला गेला असल्याने कायद्याचे राज्य निर्माण होऊ शकत नाही. तसेच प्लेटो राज्यातील सर्व लोकांना समान वागणूक देत नाही. विशिष्ट वर्गानाच त्यामुळे महत्त्व मिळते. साहजिकच अशा राज्यात सर्वांना समान न्याय मिळणे कठीण असते.

८) न्यायाची उभारणी नैतिकतेच्या आधारावर : प्लेटोच्या आदर्श राज्यातील न्यायदानाची पद्धत ही आधुनिक न्यायदान पद्धतीपेक्षा वेगळी आहे. प्लेटोच्या मते प्रत्येक व्यक्तीने त्याच्या वाट्याला आलेले काम पार पाडणे. दुसऱ्याच्या कामात हस्तक्षेप न करणे किंवा समाजघटकाच्या सर्व वर्गांनी त्यांची कामे व्यवस्थितपणे पार पाडणे म्हणजे न्याय होय. प्लेटोने त्याच्या न्यायाच्या कल्पनेत कायद्यापेक्षा कर्तव्यावर अधिक भर दिला आणि न्यायाची उभारणी नैतिकतेच्या आधारावर केली.

९) कार्यविशेषज्ञतेचा अयोग्य विचार : प्लेटोच्या आदर्श राज्यात न्यायाची पूर्तता होण्याच्या दृष्टीने त्याने कार्यविशेषज्ञतेचा सिद्धान्त मांडला. परंतु त्याची न्यायाची कल्पना आणि कार्यविशेषज्ञतेचा सिद्धान्त यामुळे व्यक्तीचा विकास खुंटण्याची शक्यता आहे. व्यक्तीची योग्यता असली तरी या सिद्धान्तामुळे ती इतर कामे पार पाडू शकत नाही. या सिद्धान्तामुळे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाची हमी मिळू शकत नाही. कारण व्यक्तीमधील इतर गुणांना वाव मिळू शकत नाही.

१०) **ऑरिस्टॉटलने केलेली टीका :** ऑरिस्टॉटलनेसुद्धा प्लेटोच्या आदर्श राज्यावर टीका केली आहे. ऑरिस्टॉटलच्या मते प्लेटोने मांडलेली साम्यवादाची कल्पना ही मानवी स्वभावाच्या विरोधी आहे. प्लेटोने राज्याच्या एकतेवर अनावश्यक इतका भर दिला. त्यामुळे राज्याचा खरा विकास होणार नाही. त्याचबरोबर प्लेटोने कनिष्ठ वर्गाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष केले आहे.

अशाप्रकारे प्लेटोच्या आदर्श राज्यावर टीका होत असली तरी त्याच्या आदर्श राज्याचे महत्त्व नाकारता येणार नाही. आजचा साम्यवादाचा उगम प्लेटोच्या विचारातच आहे. त्याने मांडलेले विचार तात्त्विक, काल्पनिक असले तरीसुद्धा आदर्श राज्याचे वर्णन करताना प्लेटोने शिक्षण, न्याय, निती, स्त्रियांचा समान दर्जा व समान हक्क इत्यादीबाबत वास्तववादी व उपयुक्त विचार मांडले आहेत. प्लेटोच्या कार्यविशेषज्ञतेच्या सिद्धान्ताचा परिणाम म्हणून आधुनिक काळात सत्ताविभाजनाच्या तत्त्वाचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. मालमत्तेचा साम्यवाद आज जगातील बऱ्याच राज्यांनी स्वीकारला आहे. प्लेटोच्या 'बुद्धीचे राज्य' या सिद्धान्ताचासुद्धा आधुनिक राज्यपद्धतीवर परिणाम झाला आहे. लष्करी, प्रशासकीय प्रशिक्षित अधिकाऱ्यांचे प्रशासनातील महत्त्व आपणास नाकारून चालणार नाही.

मिश्र राज्य (उपआदर्श राज्य)

प्लेटोने उपआदर्श राज्याची कल्पना त्याच्या 'दि लॉज' या ग्रंथात मांडली. दि लॉज हा प्लेटोचा शेवटचा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ संवादात्मक शैलीत लिहिला आहे. 'रिपब्लिक' या ग्रंथामध्ये त्याच्या कल्पनेचा मुक्त विहार आहे. तर 'दि लॉज'मध्ये वास्तवतेशी टक्कर देण्याचा त्याने प्रयत्न केला आहे. आदर्श राज्यासाठी तत्त्वज्ञ राजा निर्माण करणे अशक्य आहे. हे ओळखूनच प्लेटोला उपआदर्श राज्याची व्यवस्था सुचली. त्याचा रिपब्लिक हा ग्रंथ भावनेवर आधारित आहे तर 'दि लॉज' हा ग्रंथ अनुभवावर आधारित आहे. अनुभवावरून प्लेटोला विधिद्वारा आधारित असलेली शासनप्रणाली स्वीकारावी लागली. राजेशाहीत काही प्रमाणात लोकशाहीची तत्त्वे स्वीकारणे गरजेचे आहे आणि लोकांना काही प्रमाणात स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे असे त्याला वाटते.

'दि लॉज'मधील उपआदर्श राज्य म्हणजे वास्तवाशी केलेला समझोता होता. मानवी दुर्बलतेशी घातलेली सांगड होती. आदर्श राज्यासाठी तत्त्वज्ञानी शासक मिळणे कठीण आहे. हे पाहिल्यावर प्लेटो उपआदर्श राज्याकडे वळला. बेजलिनच्या मते "प्लेटोच्या निराशेचे कारण म्हणजे त्याला आज्ञापालन करणारे प्रजानन मिळाले नाहीत हे नव्हे तर त्याला आदर्श शासक मिळाले नाहीत."

प्लेटोच्या उप-आदर्श राज्यासाठी आवश्यक गोष्टी/वैशिष्ट्ये

१) **कायद्याला महत्त्वाचे स्थान :** रिपब्लिक या ग्रंथामध्ये कायद्याला प्लेटोने नगण्य असे स्थान दिले आहे. परंतु 'दि लॉज' ग्रंथामध्ये मात्र त्याने कायद्याला उचित स्थान दिले आहे. फक्त जनतेलाच नव्हे तर राज्यकर्त्यावरही त्याने कायद्याचा अंकुश ठेवला आहे. 'रिपब्लिकमधील आदर्श राज्य वास्तवात येवू शकणार नाही असे तो जाणून होता. प्रत्येक व्यक्तीला काही मर्यादा असतात. प्रत्येकाला हे माहित नसते की त्याला नेमके काय हवे आहे. माणसाच्या अपूर्णत्वामुळेच समाजात शांतता सुव्यवस्था नांदावी म्हणूनच नियंत्रणाची आवश्यक असते. असे नियंत्रण हे कायद्याद्वारेच प्रस्थापित होवू शकते. सामाजिक हित व सामाजिक स्वास्थ्यासाठी कायद्याची आवश्यकता असते.

प्लेटोच्या मते कायद्याची आवश्यकता दोन कारणासाठी असते. एक म्हणजे व्यक्तीमध्ये समाजहित कशामध्ये आहे हे समजण्याची पात्रता नसते आणि दुसरे कारण म्हणजे व्यक्तीही स्वार्थाने प्रेरित असल्याने ती समाजहितास अनुकूल कार्य करील याची खात्री देता येत नाही. व्यक्ती जेव्हा समाजहित विरोधी कार्य करते तेव्हा तिला रोखण्यासाठी कायदा आवश्यक असतो. कायद्याला सुस्थिर स्वरूप देण्याचे कार्य प्लेटोने केले. प्लेटो म्हणतो की, 'राज्याचा कारभार हा कायद्यानुसार चालविला जावा. कायदा हा राज्यानुसार नसावा.'

२) उप-आदर्श राज्याची भौगोलिक स्थिती व लोकसंख्या : प्लेटोच्या मते उपआदर्श राज्य हे समुद्रकिनाऱ्यापासून दूर असावे. समुद्रकिनाऱ्याजवळ असणाऱ्या राज्याला परदेशी व्यापार, परदेशी लोक, परकीय संस्कृती यापासून धोका संभवतो. समुद्रकिनाऱ्याजवळील राज्याला परकीय आक्रमणाची भीती असते. त्याचबरोबर जहाजे, नाविकदल यांची व्यवस्था ठेवावी लागते. त्यामुळे किनाऱ्यावर रक्षणासाठी पुष्कळ पैसा खर्च करावा लागतो. त्यासाठी राज्य हे नैसर्गिकदृष्ट्या चारही बाजूनी सुरक्षित असेल तर परकीय आक्रमणाची कमी भीती असते. प्लेटोला स्वावलंबी कृषीप्रधान राष्ट्र मान्य होते. त्याच्या मते अशा राज्याची लोकसंख्या ५०४० इतकी असावी. ही संख्या शांतीकाळात, युद्धकाळात आणि कर वसूल करण्यासाठी उपयुक्त आहे. प्लेटोने राज्याची लोकसंख्या वाढू नये किंवा कमी होवू नये यासाठी कायदे करण्याचा अधिकार राज्याला दिला. राज्याची जमिन सुपिक असावी, जमिनीचे तुकडे पाडून ते नागरिकांना वाटून द्यावेत. जमिनीतून येणारे उत्पन्न एकत्र करून त्याची समान वाटणी करावी. शेतीची कामे गुलामांनी करावी, जमिनीची मालकी वंशपरंपरेने यावी.

३) मिश्र शासनपद्धती : उपआदर्श राज्यासाठी प्लेटोने मिश्र शासनपद्धतीचा पुरस्कार केला. त्याच्या मते राजेशाही व लोकशाहीमधील चांगल्या गुणांचा समन्वय साधून नवीन शासन पद्धती निर्माण करावी. प्लेटोचे मिश्रीत राज्य म्हणजे राजतंत्रात्मक पद्धतीमधील बुद्धी आणि प्रजातंत्रात्मक (लोकशाही) शासनातील स्वतंत्रता ह्यांचा समन्वय आहे. राजेशाहीतील शहाणपणा व लोकशाहीतील स्वातंत्र्य यांचा संगम करून मिश्र राज्य स्थापन करावे. अतिराजतांत्रिक आणि अतिलोकशाही राज्ये विनाशाला कारणीभूत ठरतात. राज्याचा अधःपात होऊ नये म्हणून बुद्धी, शक्ती व स्वातंत्र्य यांचा समन्वय साधला पाहिजे.

४) आर्थिक व्यवस्था : प्लेटोने उपआदर्श राज्यात खासगी संपत्ती ठेवता येईल असे सांगतो. संपत्तीमध्ये तो भूमी, घर यांचा समावेश करतो. संपत्तीच्या संचयावरून समाजात चार वर्ग मानावेत. यामध्ये जीवनावश्यक गरजा भागविण्याएवढी मर्यादित संपत्ती असणारे, त्यांच्यापेक्षा दुप्पट संपत्ती बाळगणारे, पहिल्या वर्गाच्या तिनपट संपत्ती बाळगणारे आणि चौपट संपत्ती असणारे असे चार वर्ग समजून राज्याने या चारी वर्गावर नियंत्रण ठेवून आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करावा. सर्व नागरिकांना भूमी सारख्या प्रमाणात असावी असे प्लेटो म्हणतो.

५) सामाजिक व्यवस्था : सामाजिक व्यवस्थेच्या संदर्भात प्लेटोने नव्या आदर्श राज्यातही 'रिपब्लिक' या ग्रंथामधील सामाजिक व्यवस्थेचा पुनरुच्चार केला आहे. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांनी सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात उत्साहाने भाग घ्यावा असे प्लेटो म्हणतो. स्त्री व पुरुषांना समान शिक्षण असले पाहिजे असे तो म्हणतो. शारीरिक विकासाच्या कार्यक्रमात समान रीतीने भाग घेतला

पाहिजे. उपआदर्श राज्यात मात्र प्लेटोने स्त्रियांच्या साम्यवादाची कल्पना सोडून दिलेली दिसते. युद्धकालीन परिस्थितीमध्ये स्त्रियांनी पुरुषांच्याप्रमाणेच योगदान दिले पाहिजे. उपआदर्श राज्यामध्ये प्लेटोने कार्यविशेषज्ञतेच्या सिद्धान्ताचा त्याग केलेला दिसतो. उलट समाजातील हे तीन वर्ग एकमेकांपासून अलग ठेवण्याऐवजी या तिन्ही वर्गात समन्वय व सुसंवाद कसा स्थापन करता येईल याचाच त्याने विचार केला आहे. 'दि लॉज' या ग्रंथामध्येही त्याने बुद्धी व ज्ञानाला महत्त्व दिले असले तरी आदर्श राज्यामध्ये सामान्यजनांच्या वाट्याला जी उपेक्षा आली होती ती उप आदर्शराज्यामध्ये त्यांच्या वाट्याला येत नाही.

६) **आत्मसंयम** : उपआदर्श राज्याच्या स्थापनेसाठी आत्मसंयम आवश्यक असतो. आत्मसंयम म्हणजे वासनेने बुद्धिला शरण जाणे. आत्मसंयम हा राज्याचा पाया आहे. आत्मसंयमाच्या अभावी राज्यात अनेक प्रकारचे दोष निर्माण होतात. कायदा निर्माण करताना विविध दृष्टीकोण समजावून घेवून कायदा निर्माण केला पाहिजे. त्यामध्ये सद्गुणांचाही विचार झाला पाहिजे. रिपब्लिकीक ग्रंथामध्ये त्याने आत्मसंयमाला न्यायापेक्षा कमी महत्त्व दिले होते. तर 'दि लॉज'मध्ये आत्मसंयमाला श्रेष्ठ स्थान दिले. आत्मसंयम म्हणजे वासना आणि तर्क यांच्यातील सामंजस्य होय. त्याच्या मते कायदे निर्माण करणाऱ्यांना आत्मसंयमाच्या पूर्ण गुणांची माहिती असली पाहिजे.

७) **न्याय व्यवस्था** : प्लेटोच्या उप आदर्श राज्यात चार प्रकारची न्यायालये असावीत.

१) **स्थानिक स्वरूपाची न्यायालये** - ही न्यायालये स्थानिक प्रश्नांचा विचार करून न्याय देतील.

२) **निवडक न्यायाधिकांचे न्यायालय** - यांची निवड राज्यसरकारचे अधिकारी करतील. पूर्ण राज्यातील खटल्यांचा, भांडणांचा निवाडा हे न्यायाधिश करतील.

३) **प्रादेशिक न्यायालय** - राज्यातील बारा प्रदेशांसाठी त्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकांनी निर्वाचित केलेली न्यायालये ही वैयक्तिक भांडणांचा निवाडा करतील.

४) **अंतिम न्यायालय (जनतेचे न्यायालय)** - सर्व खटल्यांचा न्यायनिवाडा येथे होईल.

८) **शैक्षणिक व धार्मिक संस्था** : 'दि लॉज' या ग्रंथात प्लेटोने शिक्षणाकडे नागरिकत्वाच्या दृष्टीकोणातून अधिक भर दिला आहे. व्यक्तीमध्ये नागरी गुण निर्माण करणे हा शिक्षणाचा उद्देश आहे. या शिक्षणातून राज्य कसे चालवावे व नागरिक कसे बनावे याचे ज्ञान नागरिकास होते. साहजिकच लोकांच्यात कायद्याविषयी आस्था निर्माण होते. उपआदर्श राज्यातही तो राज्य नियंत्रीत शिक्षणाचा ध्यास सोडत नाही.

उपआदर्श राज्यामध्ये धर्म ही राज्याच्या देखरेखीखाली आणला आहे. प्लेटो व्यक्तीगत धार्मिक उत्सवाच्या विरोधी होता. सार्वजनिक आणि धार्मिक ठिकाणीच धार्मिक कार्ये व्हावीत या मताचा तो होता.

९) **राजकीय व्यवस्था** : प्लेटोने राज्यकारभारासाठी सर्वसाधारण समिती, सल्लागार समिती, व प्रशासकीय समित्यांची कार्ये विशद केली आहेत.

- १) **सर्वसाधारण समिती** : राज्यातील सर्व ५०४० नागरिकांचा समावेश या समितीत असेल प्रत्येक नागरिक या समितीचा सदस्य असेल. किमान वर्षातून एकदा तरी या समितीची बैठक बोलविण्यात येईल त्यामध्ये नागरिकांची मते जाणून घेतली जातील.
- २) **सल्लागार समिती** : सर्वसाधारण समिती ही समितीमधील लोकांची निवड करील. या समितीमध्ये सर्वसाधारणपणे ३०० सदस्य असतील. हे ३०० सदस्य नंतर आपल्यातून १०० सदस्य निवडतील व हे १०० सदस्य ३७ सदस्य निवडतील. हे ३७ सदस्य सल्लागार समिती म्हणून कार्य करतील. या सदस्यांचे वय ५० ते ७० च्या दरम्यान असावे आणि ही समिती राज्यकारभाराबाबत सल्ला देत राहिल असे तो म्हणतो
- ३) **प्रशासकीय समिती** : ही समिती ३६० लोकांची राहिल. समाजात संपत्तीच्या आधारे चार वर्ग पाडण्यात येतील. प्रत्येक वर्गातून ९० सभासद याप्रमाणे त्यांची निवड केली जाईल. सल्लागार समितीने घेतलेल्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्याचे काम या समितीला करावे लागेल.

१०) **अतिश्रेष्ठ कार्यकारी मंडळ** : प्लेटोच्या उपआदर्शराज्यात वर उल्लेख केल्याप्रमाणे ३७ लोकांची सल्लागार समिती असावी असे सांगितले आहे व या ३७ लोकांमधून वयोवृद्ध धर्मगुरू, शिक्षणतज्ञ अशा दहा लोकांचे अतिश्रेष्ठ कार्यकारी मंडळ असावे. या मंडळावर कायद्याचे बंधन असणार नाही. उपआदर्श राज्यातील सर्व घटकांवर, संस्थांवर या मंडळाची देखरेख व नियंत्रण असेल असे प्लेटो म्हणतो.

१.५ सांराश

अशा पद्धतीने प्लेटोने उपआदर्श राज्यात महाजनशाहीला महत्त्व दिलेले दिसते. राजेशाही व लोकशाही यांच्या मिश्रणातून चांगली पद्धती शोधता-शोधता प्लेटो काही थोड्या लोकांची महाजनशाही पसंत करतो.

प्लेटोच्या उप आदर्श राज्याचे मूल्यमापन :

प्लेटोच्या 'दि लॉज'मधील कल्पनांचा प्रभाव पुढील पिढीतील अनेक विचारवंतांवर व राज्यघटनावर पडला असला तरी उप आदर्श-राज्याची लोकसंख्या ५०४० एवढी असावी हा विचार पटणारा नाही आणि ही लोकसंख्या कशाप्रकारे नियंत्रीत करायची हे समजत नाही. राज्यकर्त्यांनी लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवावे म्हणजे नेमके काय करावे हा गमतीशीर प्रश्न आहे. प्लेटोचे राज्य समुद्र किनाऱ्यापासून दूर आहे म्हणजे ते व्यापाराच्या दृष्टीने अयोग्य आहे.

अशा प्रकारे प्लेटोच्या विचारावर टीका होत असली तरी त्याच्या विचारातील काही मूल्ये आजदेखील लागू पडू शकतात. राज्यकर्ते सुशिक्षित, प्रशिक्षित पाहिजेत त्याचबरोबर समाजाची इतरप्रकारे सेवा करणाऱ्या डॉक्टर, इंजिनियर, तंत्रज्ञ लोकांप्रमाणेच राज्यकर्त्यांना देखील योग्य प्रशिक्षण मिळाले पाहिजे हे आजही मान्य आहे. राज्यकर्त्यांनी जनतेच्या हितासाठी कार्य केले पाहिजे. त्यांच्या कारभारात स्वार्थ, लाचलुचपत, वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार नको हेही आज मान्य आहे. राज्यकर्त्यांना युद्धाचे, राज्यकारभाराचे ज्ञान हवेच त्याचबरोबर त्यांची दृष्टीही समाजहिताशी एकरूप होणारी हवी.

स्त्री-पुरुषांना समान संधी हवी हे तत्त्व आज मान्यता पावले आहे. प्लेटोला अभिजनसत्ता हवी असली तरी अशी सत्ता बुद्धीवर, चारित्र्यावर आधारलेली असावी याबद्दल कुणाचेही दुमत होणार नाही.

प्लेटोचा अभिजनवाद हा सद्गुणावर, ज्ञानावर, चारित्र्यावर आधारित आहे. प्लेटोच्या शिक्षणपद्धतीमध्ये काही अंशी सक्ती असली तरी निर्बुद्धपणा व यांत्रिकता नाही. अल्पसंख्यांकांच्या वंशश्रेष्ठतेचे स्तोम नाही. दुसऱ्याच्या भूमिची हाव नाही. प्लेटोच्या राज्यातील शारीरिक शिक्षण शिस्तीसाठी तर सैनिकी शिक्षण आत्मसंरक्षणासाठी आहे. विचारांची गरूडज्ञेप, बुद्धीचा प्रचंड आवाका, महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मानवहिताची सतत चिंता या गुणांमुळे राजकीय विचारवंतांमध्ये प्लेटोला सार्वकालीक जागतिक स्वरूपाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. हे मान्य करावेच लागेल.

१.२ पारिभाषिक शब्द

- दि रिपब्लिक - प्लेटोच्या प्रसिद्ध ग्रंथाचे नाव.
- Concerning Justice: 'दि रिपब्लिक' या ग्रंथाचे दुसरे नाव
- 'दि पॉलीटीक्स' - प्लेटोचे राजकीय विचार या ग्रंथात आहेत. या संवादाला स्टेटस्मन या नावानेही ओळखले जाते.
- दि लॉज - हा प्लेटोचा एक प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. उप आदर्श राज्याची कल्पना या ग्रंथामध्ये मांडली आहे.

१.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे

१. प्लेटोच्या मते न्यायाचा अर्थ हा आहे.

अ) प्रबलांचे हित जपणे	ब) स्वतःच्या हिताचे रक्षण करणे
क) प्रत्येकास त्याचा वाटा देणे	ड) दुःखाच्या कार्यात हस्तक्षेप न करणे.
२. प्लेटोच्या या ग्रंथास शिक्षणावरील सर्वोत्तम ग्रंथ म्हटले आहे.

अ) क्रिटो	ब) दि रिपब्लिक	क) दि लॉज	ड) दि पॉलीटीक्स
-----------	----------------	-----------	-----------------
३. प्लेटो चा शिष्य होता.

अ) डायोनिसियसचा	ब) अॅरिस्टॉटलचा	क) सॉक्रेटीसचा	ड) रूसोचा
-----------------	-----------------	----------------	-----------
४. प्लेटोने त्याच्या उपआदर्श राज्यात लोकसंख्या एवढी असावी असे सांगितले आहे.

अ) ३०७०	ब) ५०४१	क) ५०४०	ड) ५०५०
---------	---------	---------	---------
५. प्लेटोच्या मते व्यक्तीमध्ये,,, या तीन भावना असतात.

अ) युक्ती, प्रेम, द्वेष	ब) दया, सहानुभूती, प्रेम
-------------------------	--------------------------

- क) वासना, साहस, बुद्धी ड) प्रेम, दया, वासना
६. प्लेटोच्या मते राज्याचा आधार हा आहे.
अ) सत्ता ब) न्याय क) शक्ती ड) अधिकार
७. प्लेटोच्या ग्रंथाना म्हणतात.
अ) प्लेटोचे लेखन ब) प्लेटोचे लेख क) प्लेटोचे विचार ड) प्लेटोचे संवाद
८. प्लेटोने वर्षे अ‍ॅकॅडमीमध्ये शिक्षणाचे कार्य केले.
अ) ३० ब) ४० क) ५० ड) ३५
९. प्लेटोने शासक व सैनिक वर्गाला गोष्टीपासून दूर ठेवले.
अ) स्त्री व संपत्ती ब) संपत्ती व निवारा क) फक्त संपत्ती ड) यापैकी नाही
१०. प्लेटोने या विचाराद्वारे कुटूंब संस्थेवर आघात केला.
अ) स्त्रियांचा साम्यवाद ब) शिक्षणविषयक विचार
क) संपत्तीचा साम्यवाद ड) न्याय विषयक विचार

स्वयंअध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- १) ड - दुसऱ्याच्या कार्यात हस्तक्षेप न करणे.
२) ब - दि रिपब्लिक
३) क - सॉक्रेटीस
४) क - ५०४०
५) क - वासना, साहस, बुद्धी
६) ब - न्याय
७) ड - प्लेटोचे संवाद
८) ब - ४०
९) अ - स्त्री व संपत्ती
१०) अ - स्त्रियांचा साम्यवाद

१.४ सरावासाठी स्वाध्याय

- १) प्लेटोच्या न्यायविषयक सिद्धान्ताचे मूल्यमापन करा.
२) प्लेटोचे शिक्षणविषयक विचार स्पष्ट करा.
३) संपत्तीचा साम्यवाद व स्त्रियांचा साम्यवाद यासंबंधी प्लेटोचे विचार स्पष्ट करा.

- ४) प्लेटोच्या तत्वज्ञ राजा ही संकल्पना स्पष्ट करा.
- ५) प्लेटोच्या आदर्श राज्याची कल्पना सटीक स्पष्ट करा.
- ६) प्लेटोच्या उपआदर्श राज्याची संकल्पना विशद करा.

१.५ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- १) श्रृंगारपुरे अरविंद - समग्र भारतीय व पाश्चात्य राजकीय विचारवंत
- २) गर्दे दि का. - पाश्चात्य राजकीय विचार प्रवाह
- ३) तिजारे, श्रृंगारपुरे, देशपांडे - प्रमुख भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत
- ४) बोराडकर कृ. दि. - पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत
- ५) पाटील बी. बी. - पाश्चात्य राजकीय विचारवंत
- ६) डोळे ना. य. - राजकीय विचारांचा इतिहास

